

Szociológiai

SZEMLE

2026/1
36. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

ERÁT DÁVID (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), GEAMBAŞU RÉKA (FŐSZERKESZTŐ), HAVRANCSIK DÁNIEL, HORZSA GERGELY, KISFALUSI DOROTTYA, KMETTY ZOLTÁN, SIMONOVITS BORBÁLA, SURÁNYI RÁCHEL, TOMAY KYRA, VIRÁGH ENIKŐ
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: LIGETI ANNA SÁRA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, BODA ZSÓFIA, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA, FODOR ÉVA, HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, HUSZÁR ÁKOS, KOLTAI JÚLIA, KULCSÁR LÁSZLÓ, MIKOLAI JÚLIA, OLÁH SZ. LIVIA, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, SÁGVÁRI BENCE, SIK ENDRE, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAKÁCS JUDIT, TAKÁCS KÁROLY, TÓTH OLGA, VÖRÖS ANDRÁS, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4** **Zsinka Flóra – Berger Viktor:**
Térbeli habitus és a(z) (im)mobilitás narratívái a vidéki periferián
- 32** **Zolnay János:**
*„A tanító néni nagyon ki tudja szűrni, hogy ki alkalmas”.
Korai szelekció, elváló oktatási utak a miskolci óvodákban*
- 55** **Papadopoulosz Dóra:**
*Digitális eszközök a közoktatásban. Tér és technológia
nem szándékolt következményei az osztályteremben*
- 74** **Szabó Katinka:**
*Amit a selyemharisnya nem tud eltakarni. Vizsgálat a női
testszűrizzel és a szőrtelenítéssel kapcsolatos attitűdökről*

RECENZIÓK

- 100** **Vasvári Ferenc:**
*A társadalmi polarizáció új dinamikái a késő modernitásban:
konfliktusok túl a törésvonalakon*
- 106** **Szabari Vera:**
*Társadalmi csoportok laza hálózata: a bukaresti magyarság
szociográfiája*

Térbeli habitus és a(z) (im)mobilitás narratívái a vidéki periférián¹

Spatial habitus and narratives of (im)mobility on the rural periphery

Zsinka Flóra² – Berger Viktor³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.19165>

Beérkezés: 2025.05.12.

Átdolgozott változat beérkezése: 2025.08.19.

Elfogadás: 2025.10.02.

Összefoglaló: Az utóbbi néhány évtizedben a mobilitási fordulattal összefüggésben egyre jelentősebb kutatói figyelem irányul a térbeli mobilitás szerepére a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésében. A tanulmány e kérdéskör vizsgálatához a bourdieu-i perspektíva beemelésével kíván hozzájárulni. Ennek érdekében az írás a bourdieu-i térelmélet és az új mobilitási paradigma szemléletének összekapcsolásával, egy marginalizált helyzetű aprófalu lakosaival készült interjúk elemzése segítségével vizsgálja a(z) (im)mobilitási gyakorlatok társadalmi meghatározottságát és az egyenlőtlenségi viszonyokban betöltött szerepét. Az elemzések rávilágítanak arra, hogy a társadalmi és a fizikai tér struktúrái által kondicionált térbeli habitus hatása hogyan jelenik meg a lakóhelyválasztási preferenciákban, a mindennapi rutinmozgásokban és a településen belüli térhasználat mintázataiban. A bourdieu-i elméleti keret alkalmazása a(z) (im)mobilitási mintázatok elemzésére több szempontból is termékenynek bizonyult. A térbeli habitus fogalmának beemelése lehetővé tette a térbeli-(im)mobilitási gyakorlatok értelmezését egy olyan elemzési keretben, amely e praxisok társadalmi beágyazottsága mellett megvilágította az átalakuló társadalmi tér viszonyai által keltett belső feszültségeket, ellentmondásos egyéni helyzeteket és a kényszerből preferencia elvének komplex működését is.

Kulcsszavak: Bourdieu, (im)mobilitás, térbeli habitus, térelmélet, mobilitási tőke

Abstract: In recent decades and in connection with the mobility turn, growing scholarly attention has been devoted to the role of spatial mobility in the reproduction of social inequalities. This study seeks to contribute to this discourse by applying a Bourdieusian perspective. By integrating Bourdieu's theory of space with the framework of the new mobilities paradigm, the paper examines the social determinants of (im)mobility practices and their role in the dynamics of inequality through an analysis of interviews conducted with residents of a marginalized village. The findings highlight how the spatial habitus—conditioned by the structures of social and physical space—manifests in residential location preferences,

1 A tanulmány „A vidéki dzsentrifrikáció szerepe a településfejlődésben” című (FK-138098) projekt keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával készült el.

2 Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, e-mail: florazsinka@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6301-7681>

3 Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék, e-mail: berger.viktor@pte.hu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1263-6722>

routines of mobility, and everyday spatial practices within the settlement. The application of the Bourdieusian theoretical framework to the analysis of (im)mobility patterns has proven analytically productive in several ways. The incorporation of the spatial habitus concept enables an interpretation of spatial (im)mobility practices within an analytical framework that not only accounts for their social embeddedness but also reveals the internal tensions arising from the transformations of social space, the contradictions inherent in individual situations, and the complex interplay of the taste for necessity.

Keywords: Bourdieu, (im)mobilities, spatial habitus, spatial theory, mobility capital

Bevezetés

A mobilitási fordulat kapcsán többen rámutattak a térbeli mobilitás megnövekedett szerepére a késő modernitásban (Adey 2017, Cresswell 2006, Hannam–Sheller–Urry 2006, Sheller–Urry 2006, Urry 2000, 2007). Egyes megközelítések a mobilitásra való képességet tökéként konceptualizálják, mivel e tényező egyre jelentősebb szerepet tölt be a társadalmi integrációban, a társas kapcsolatok fenntartásában és az egyenlőtlenségek újratermelésében (Kaufmann 2016, Urry 2007). A rugalmas felhalmozás rezsimje (Harvey 1989) könnyen mozgatható munkaerőt igényel, ezért a mobilitásra való hajlandóság normatív imperatívusszá vált korunk kapitalista társadalmában (Boltanski–Chiapello 2007, Kaufmann–Viry 2015). A térbeli mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseinek elemzésekor a szakirodalom leggyakrabban a magas társadalmi státuszúak hipermobilitására fókuszál (Cohen–Gössling 2015, Elliott–Urry 2010, Thurlow–Jaworski 2006, Zhang 2024), azonban ha teljes képet szeretnénk kapni a mobilitási-egyenlőtlenségi viszonyokról, fontos szempont az is, hogy mi jellemzi azok mindennapi tapasztalatát, akik társadalmi hátrányaikból és lakóhelyük előnytelen térszerkezeti pozíciójából adódóan korlátozva vannak mobilitásukban. Ennek érdekében kutatásunkban egy rendkívül rossz közlekedési adottságokkal rendelkező, hátrányos helyzetű magyarországi aprófaluban vizsgáltuk azt, hogy milyen (im)mobilitási mintázatok jellemzőek a településen belüli térhasználat, a település határain átívelő mozgások, valamint a lakóhelyi (im) mobilitás szempontjából. Arra kerestünk választ, hogy milyen tényezők alakítják ezeket a mintázatokot, és milyen összefüggést mutatnak a megkérdezettek társadalmi pozíciójával.

Tanulmányunk kiindulópontját Pierre Bourdieu (társadalmi) térre, habitusokra és gyakorlatokra vonatkozó elmélete adja, mivel a (térbeli) habitusoknak meghatározó jelentőségük van a térbeli gyakorlatokra, és így a mobilitásra nézve is. A térbeli mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseinek megragadására kialakított egyik leghatásosabb megközelítés a mobilitásra való képesség tökéként való konceptualizálása (Flamm–Kaufmann 2006, Kaufmann 2016, Kaufmann–Bergman–Joye 2004, Kaufmann–Viry 2015, Urry 2007, 2016), ezért ezen elméleteket és kritikáikat is figyelembe vettük kutatásunk elméleti keretének kidolgozásánál. Tanulmányunk emellett épít az immobilitás okait és jelentéseit elemző szakirodalomra

(Carling 2002, Henriksson et al. 2021, Hofstede–Salemink–Haartsen 2023, Jónsson 2011, Marston et al. 2019, Mata-Codesal 2015, 2018, Preece 2018, Silva 2024). Amellett foglalunk állást, hogy leegyszerűsítő az a nézőpont, amely a privilegizáltak magas mobilitását és az alacsony státuszúak mobilitási lehetőségektől való megfosztottságát állítja élesen szembe egymással. A fogalmat kritikailag továbbgondolva amellett fogunk érvelni, hogy a mobilitási tőke nem graduálisan értelmezendő, hanem társadalmi kontextustól függ, hogy a mobilitás vagy immobilitás előnyösnek számít-e. A bourdieu-i perspektíva bevonásával láthatóvá válik, hogy a térbeli-mobilitási gyakorlatok és a térbeli és mobilitással kapcsolatos diszpozíciók a tér feletti uralom általánosabb komplexumának elemei.

A tanulmány első fejezetében rekonstruáljuk és továbbgondoljuk a bourdieu-i tér-elméletet, megvizsgálva azt, hogy miként kapcsolható össze a mobilitáskutatással.⁴ A második egységben a mobilitási tőke revíziójára, valamint ezzel összefüggésben az (im)mobilitás rekonceptualizálására kerül sor. A harmadik fejezet a tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatás terepét és a kutatás módszertanát mutatja be. Az eredmények ismertetésére és értelmezésére a negyedik és ötödik fejezetben kerül sor. A tanulmány a konklúziók levonásával zárul.

Térbeli habitus és a térbeli-mobilitási gyakorlatok

Pierre Bourdieu-t általában nem tekintik az új mobilitási paradigma kulcsfigurájának, alapfogalmai mégis hasznosak lehetnek a társadalmi egyenlőtlenségekre összpontosító mobilitáskutatások számára. A következőkben röviden rekonstruáljuk alapvető fogalmait (társadalmi tér, habitus, gyakorlatok), és amellett érvelünk, hogy a habitus magában foglalja a térbeli diszpozíciók egy olyan készletét, amelyet „térbeli habitus”-ként határozunk meg. A társadalmi tér bourdieu-i fogalma (Bourdieu 1984, 1985, 2002) a társadalmi pozíciók közötti objektív társadalmi viszonyokat kívánja megragadni. E tér bármely pozíciójához kapcsolódó szükségszerűségeket, kényszereket belsővé teszik az e pozíciókat betöltő cselekvők. A habitus az ily módon bevéődött diszpozíciók rendszerét jelenti: a cselekvők gyakorlatait generáló észlelési és értékelési sémákat (Bourdieu 2002). A habitus arra hajlamosítja az embereket, hogy olyan döntéseket hozzanak és olyan gyakorlatokat folytassanak, amelyek összhangban vannak az objektív esélyeikkel és lehetőségeikkel. Ez a modell a legpregnansabb módon a *La distinction*-ban jelent meg, ahol a társadalmi tér, a habitus, a kulturális gyakorlatok és az életstílusok összefüggése állt az előtérben (Bourdieu 1984).

A habitus, a diszpozíciók és a gyakorlatok bourdieu-i fogalmi hármasa azonban a térbeliség és a mobilitás kontextusában is hasznos. Szerinte a társadalmi és a fizikai tér között jelentős (bár nem tökéletes) átfedés van, mivel a társadalmi viszonyok kivetülnek a fizikai térbe, ami a társadalmi csoportok térbeli elkülönülését eredményezi. Az

4 Mobilitáskutatás alatt nem a társadalmi mobilitás kutatását értjük, hanem a mobilities studies néven ismert kutatási irányzatot.

objektív társadalmi viszonyok fizikai térbe való beíródási folyamatával összefüggésben Bourdieu (2018) a habitusok közvetítő szerepét is kiemeli. Az emberek habitusuk hajlamai szerint „választják” lakóhelyüket. Ennek oka, hogy a társadalmi tér minden szegmensében a habitus – mint a társadalmi térbeli kényszerek belsővé tételének eredménye – arra hajlamosítja a cselekvőket, hogy az elérhető lehetőségek egyúttal kívánatosként jelenjenek meg számukra. Az ágensek a habitusuk által generált térbeli gyakorlatok révén sajátítják el a fizikai tereket. Ahogyan Bourdieu (2018: 111) fogalmaz: „a habitus határozza meg a lakás(használatot)”.⁵ A cselekvők habitusa határozza meg, hogy hol (milyen típusú lakónegyedekben és lakásokban) érzik magukat jól és otthonosan – a térbeli gyakorlatokat (a terek használatát, belakását) ezen diszpozíciók vezérlik. A társadalmi tér alsóbb szegmenseiben a gazdasági tőke alacsonyabb szintje miatt nyilvánvalóan kevesebb lehetőség van az aktív választásra, de még ezekben az esetekben sem szabad alábecsülni a habitus jelentőségét. A szükségletek Bourdieu szerint preferenciákká alakulnak át, és ez az oka annak, hogy „megvan mindenünk, amire vágyunk, mert csak arra vágyunk, amink megvan” (Bourdieu 2010: 55). A habitus tehát lehetővé teszi a cselekvők számára, hogy a társadalmi és a fizikai tér valamely szegmensét „belakják” (használják és otthon érezzék magukat benne) (vö. Németh 2023: 62–64).

Bourdieu egyes műveiben a habitust egyfajta társadalmi helyérzetként (*sense of one's place*) határozza meg. Ebben az értelemben olyan gyakorlati érzék, amely a társadalmi tér adott pozíciójához tartozó objektív korlátok megtapasztalása révén alakul ki, és ennek megfelelően segíti a cselekvőt az eligazodásban az adott társadalmi tér viszonyai között (Bourdieu 1984: 471, 2000: 184–185; vö. Hillier–Rooksby 2016, Reed–Danahay 2020). A helyérzetként működő habitus érzelmek formájában is orientálja a cselekvőt: bizonyos helyzetekben oda nem tartozónak érezheti magát, míg más kontextusokban otthonosan mozog, és úgy érzi, megtalálta a helyét. Ezek az érzelmek a társadalmi térrel való összefonódásuk miatt a fizikai terek megtapasztalása során is megjelenhetnek, ebből adódóan a cselekvők a habitusuknak megfelelő fizikai környezetben érzik otthon magukat.

Az eddigiek alapján a habitus a *társadalmi tér* elkülönült pozícióban inherens kényszerek inkorporálódása által formálódik, ám Bourdieu – némileg meglepő módon – azt is megemlíti, hogy a habitust részben azok a *fizikai terek* (és a hozzájuk kapcsolódó szükségszerűségek) is alakítják, ahol rendszeresen és tartósan tartózkodunk. Ahogy ő fogalmazott: a „társadalmi tér egyszerre íródik bele a térbeli struktúrák objektivitásába és a szubjektív struktúrákba, melyek részben épp ezen objektivált [fizikai térbeli] struktúrák inkorporálásából erednek” (Bourdieu 2018: 108). Műveiben továbbá számos olyan passzust találunk, ahol arról értekeznek, hogy a habitus és a diszpozíciói miként generálnak térbeli gyakorlatokat. Erre példa a kabil ház strukturálása (Bourdieu 2009a), a Bourdieu korabeli francia lakások berendezésében megfigyelhető osztályszerű különbségek (Bourdieu 1984: 268–269, 347–349, 274–275, 376–378), a múzeu-

5 A német eredetiben az idézet így szól: „es ist der Habitus der den Habitat macht” (vö. Berger 2018: 146, 160. lábj.).

mi terek osztályhabitusonként különböző használata (Bourdieu 2018: 112), valamint az is, hogy mennyire eltérő térbeli gyakorlatok jelennek meg a munkásosztályi kocsmákban és a középosztályokat megcélzó kávéházakban (Bourdieu 2010: 62).

Ezen megfigyelései alapján joggal következtethetünk arra, hogy létezik a diszpozícióknak egy sajátos készlete, amely a terek érzékelését és a terek iránti affinitásokat vezérli, valamint generálja a térbeli és a mobilitási gyakorlatokat. Ezek a diszpozíciók a társadalmi térbeli pozícióhoz és a fizikai terekhez kötődő kényszerek inkorporálódása által jönnek létre. Bourdieu-t továbbgondolva a térbeli diszpozíciók e sajátos halmazát térbeli habitusként értelmezzük. A térbeli diszpozíciók és a térbeli habitus fogalma egyrészt arra utal, hogy az cselekvők miként észlelik és értékelik a tereket és a mobilitási tevékenységeket, illetve milyen térbeli és mozgási gyakorlatokat részesítenek előnyben vagy utasítanak el. Másrészt a térbeli habitus olyan gyakorlatokat is generál, amelyek összhangban vannak azzal, hogy a cselekvők mely tereket érzik otthonosnak, és melyeket idegennek. Ilyen gyakorlatok például a lakóhely megválasztása (amennyiben anyagi értelemben van választási lehetőség), az otthon berendezése, bizonyos útvonalak bejárása (akár rendszeresen, akár csupán alkalmanként), az utazási módra (gyalog, kerékpárral, tömegközlekedéssel, autóval stb.) vonatkozó döntések vagy a meglátogatandó és elkerülendő helyek kiválasztása.

A társadalmi és a fizikai térbeli pozíció azonban nem mindig van összhangban. Bourdieu olyan eseteket is említ, amikor valaki ugyan „fizikailag elfoglal valamely helyet, de nem lakja be megfelelően, mivel nem rendelkezik az ehhez szükséges eszközökkel, kezdve a megfelelő habitustól” (Bourdieu 2018: 111). Ez azért van, mert a (társadalmilag megformált) terek bizonyos térbeli kompetenciákat vagy (térbeli) diszpozíciókat követelnek meg használóiktól, amelyek csak az adott helyeken eltöltött hosszú idő és a többi lakossal folytatott rendszeres interakció során szerezhetők meg (vö. Berger 2018: 146). Társadalmi és fizikai térbeli pozíció összhangjának hiányára példa azon algériai családoknak az esete, akiket nyomornegyedekből telepítettek át jobb minőségű szociális lakásokba: e családok tagjai nem rendelkeztek sem a megfelelő eszközökkel, sem azzal a habitussal, amely szükséges lett volna ahhoz, hogy igazán belakhassák az új lakásukat, és otthon érezhessék magukat az új terekben (Bourdieu 2018: 111). Emellett a hetvenes évek francia feltörekvő kispolgársága körében is gyakran megjelent egyfajta elégedetlenség a lakókörülményekkel (Bourdieu 1984, 334–336). Amennyiben diszkrépancia jön létre a cselekvők által tartósan elfoglalt fizikai tér és a térbeli diszpozíciók között, úgy az jelentős elégedetlenség, feszültség, frusztráció forrásává válhat, amelyet Bourdieu az oda nem tartozás (*out of place/misplacement*) érzéseként ír le (Bourdieu 2018: 112). A térbeli habitus fogalma által lehetővé válik a kapcsolatteremtés a bourdieu-i elmélet és az új mobilitási paradigma között, hiszen a térbeli-mobilitási gyakorlatokat a térbeli habitus diszpozíciói generálják. Emellett empirikus kérdésként kell kezelni, hogy a szereplők társadalmi és fizikai térbeli helyzete összhangban van-e egymással. A következő fejezet az (im)mobilitás konceptualizálását tárgyalja.

A mobilitás mint tőke és a(z) (im)mobilitás rekonceptualizálása

Az új mobilitási paradigmában⁶ a mobilitásra való képesség tőkeként jelenik meg. A mobilitási fordulat belátása, hogy a társadalmiság többé már nem területi alapon szerveződik, hanem mobilitási hálózatok által, amelyeket a mozgások különböző formái és az azokat konfiguráló immobil infrastruktúrák alkotnak (Hannam–Sheller–Urry 2006, Sheller–Urry 2006, Urry 2000, 2007). A lokális kontextusokból kiágyazódott cselekvők számára a mobilitási hálózatokba való bekapcsolódás a társadalmi részvétel új formája. Erre azonban a társadalom tagjainak nem azonos mértékben van lehetőségük. A mobilitásra való képesség ilyen értelemben az egyenlőtlenségek új dimenzióját alkotja.

Ezt a jelenséget tematizálja Vincent Kaufmann motilitáskonceptiója és John Urry hálózatitőke-fogalma. A motilitás a térbeli-társadalmi mobilitásra való képességet jelenti és magában foglalja a különböző mobilitási formákhoz való hozzáférést, az ehhez szükséges készségeket és az elsajátítás tényezőit (Kaufmann 2016). A motilitás a koncepciót kidolgozó teoretikusok szerint több mint a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék kombinációja, és így önálló tőkefajtának tekinthető, amely kulcsszerepet tölthet be az integrációban (Flamm–Kaufmann 2006, Kaufmann–Bergman–Joye 2004, Kaufmann–Audikana 2020). Urry Kaufmann motilitásfogalmát próbálja továbbfejleszteni *Mobilities* című könyvében, és ez alapján alkotja meg a hálózati tőke fogalmát. A hálózati tőke a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának a képességét jelenti, amely lehetővé teszi akár nagy földrajzi távolságok áthidalását is, azaz a hálózati tőke a mobilitási rendszerekhez való hozzáférésre, annak mértékére és jellegére utal (Urry 2007: 194–203). A motilitás és a hálózati tőke koncepcióira – jelentős átfedésük miatt – a továbbiakban együttesen mobilitási tőkeként hivatkozunk.

A mobilitás tőkeként való rekonceptualizálásának előnye, hogy figyelembe veszi a mobilitást mint új egyenlőtlenségi faktort. Ugyanakkor probléma, hogy a mobilitási tőke fogalma többnyire azt a graduális szemléletet implikálja, hogy a több jobb, vagyis hogy a nagyobb mobilitási képesség előny, míg a mobilitás hiánya deprivációként értelmeződik. Ezzel a logikával szembeállíthatók olyan esetek, amikor az immobilitás önkéntes és magas társadalmi státuszra utal, valamint olyanok, amikor a mobilitás a megélhetést biztosító kényszerűség. Ebből adódóan fontos reflektálni arra a kérdésre, hogy a(z) (im)mobilitást hogyan rekonceptualizáljuk a társadalmi egyenlőtlenségekkel összefüggésben.

Az immobilitás fogalmát nem csak a mozgás hiányaként vagy az arra való képzelenségeként értelmezhetjük. Erre a problémára hívják fel a figyelmet azok a tanulmányok is, amelyek a migrációkutatásban jelentkező, a mobilitás irányába történő túlzott hangsúlyeltolódásra (*mobility bias*) (Schewel 2020) reflektálva az immobilitás gazdag jelentésvilágára és a jelenség mögött álló komplex tényezőkre világítanak

6 Az új mobilitási paradigmáról bővebben lásd Berger 2018: 167–169; Váradi 2020, Zsinka 2024.

rá (Henriksson et al. 2021, Hofstede–Salemink–Haartsen 2023, Jónsson 2011, Mata-Codesal 2015, 2018, Ravn 2022, Silva 2024, Stockdale–Haartsen 2018). Az immobilitás, a helyben maradás sokszor kétségkívül kényszer (Blondin 2020, Carling 2002, Hoang 2023). Az immobilitás jelensége mögött azonban sokféle más tényező is meghúzódhat. Az immobilitás először is köthető az előnyös társadalmi pozíciókhoz. Például leginkább a magasabb társadalmi státuszúak végezhetik munkájukat otthonról, és választhatnak olyan lakóhelyet, ahonnan kevés mozgással könnyedén elérhetőek a szolgáltatások és a potenciális munkahelyek. A tényleges elit pedig szabadon dönthet a mobilitás vagy immobilitás mellett. Vagyis nemcsak a mobilitás igényelhet erőforrásokat, hanem az immobilitás is, így a mobilitás mellett az immobilitás is kifejezője lehet privilegizált társadalmi helyzetnek. Másfelől a mobilitás utalhat kiszolgáltatott társadalmi helyzetre (például az ételfutároknál, akik mobilitásukkal az előnyösebb csoportok immobilitását szolgálják).

Az alulprivilegizáltakat tekintve nem pusztán a kényszerű mobilitás valós lehetőség; többen amellet érvelnek, hogy az immobilitás sem pusztán negatív jelenség lehet az esetükben. Kontextustól függően előfordulhat, hogy az immobilitás aktív folyamat és nem a cselekvőképesség hiányából fakad, hanem sokkal inkább egy módja az átalakuló gazdasági-társadalmi körülményekhez (instabilitás, bizonytalanság) való cselekvő alkalmazkodásnak (Coulter et al. 2016, Marston et al. 2019, Mata-Codesal 2015, Preece 2018). A családi kötelek, a társas kapcsolatok, az informális támogató hálózatokból származó előnyök, az otthonosság érzését nyújtó származási közeghez való ragaszkodás mind fontos szerepet játszhatnak a helyben maradás melletti döntésben (Mata-Codesal 2018, Østergaard et al. 2024, Preece 2018). A földrajzi immobilitásnak oka lehet emellett az, hogy a lokális közösségben ez teszi lehetővé a felfelé irányuló társadalmi mobilitást, vagy indokolhatja mások mobilitásának elősegítése is az otthonról és az otthonmaradottakról való gondoskodás révén (Mata-Codesal 2015). Az immobilitásból pedig még marginalizált helyzetű vidéki lakóhely esetén is származhatnak olyan pozitív szubjektív jelentések, mint a békét, nyugalmat és szabadságot árasztó vidéki táj szeretete (Østergaard et al. 2024). Az immobilitásban szerepet játszhatnak a mobilitással szembeni taszító tényezők is. A hátrányos helyzetű csoportok tagjai számára a földrajzi és társadalmi mobilitásnak jelentős érzelmi, emberi és társas költségei lehetnek (Durst–Nyíró–Bereményi 2022, Marston et al. 2019), és helyváltoztatásuk anyagi kockázatai is jelentős visszatartó tényezők (Marston et al. 2019, Preece 2018).

A mobilitási tőke graduális értelmezésével szemben mindig az adott társadalmi kontextustól függ, hogy a(z) (im)mobilitás előny vagy hátrány-e. A mobilitásra és immobilitásra való hajlandóságot a térbeli habitus elvei határozzák meg. Mobilitási tőke helyett talán hasznosabb volna a tér feletti uralom képességének mértékéről beszélni, amely arra utal, hogy a cselekvők milyen mértékben képesek az egyes helyeket és az ott elérhető javakat elsajátítani, távol eső helyeket és viszonyokat befoliasolni, a mobilitást vagy immobilitást saját preferenciáik szerint alakítani, máso-

kat felhasználni saját térbeli és (im)mobilitási gyakorlataik kiszolgálására, illetve a saját térbeli és (im)mobilitási gyakorlataikat érvényesíteni a társadalom többi tagjával szemben, akár azok kizorításával is.

Kutatási terep és módszertan

Az általunk vizsgált aprófalú, Háromszeg⁷ Magyarország egyik legelőnytelenebb gazdasági-társadalmi mutatókkal rendelkező, aprófalvas településszerkezetű járásában, a Sellyei járásban található. A vizsgált település lakói számára a térbeli akadályok áthidalása nehézségekbe ütközik, a könnyed mobilitást elősegítő feltételrendszer több tekintetben is hiányos. A faluból kifelé kora reggel indul két busz (iskolaszünetben csak egy), valamint dél körül egy. Ezt követően késő délután érkezik be egy busz, ami az iskolásokat hozza, de ez kifelé már nem szállít utasokat. Autóval és jogosítvánnyal csak nagyon kevesen rendelkeznek. A közlekedés lehetőségei tehát rendkívül korlátozottak, ráadásul hiányoznak a helyben elérhető szolgáltatások: orvosi ellátás, illetve iskolák nincsenek a faluban. Az általános iskolások számára van iskolabusz, de a távolabbi középiskolákba napi szinten eljutni a közlekedési hálózat hiányosságai miatt szinte lehetetlen. Így csak kevés fiatal szerez középfokú végzettséget. A településen található egy bolt, de szegényes a kínálata, és lényegesen magasabbak az árak, mint a városi szupermarketekben. Az államszocializmus idején a falu lakosságának legnagyobb része a szomszédos faluban működő téészben dolgozott. Emellett jellemző volt, hogy háztáji gazdálkodás keretében otthon is tartottak állatokat. A rendszerváltást követően a téész rövid ideig még működött, majd megszűnt. Jelenleg a falu elérhető közelségében nincsen olyan munkáltató, amely nagyobb számban foglalkoztatná a helyi lakosokat. Helyben az egyetlen munkáltató az önkormányzat. Háromszeg népessége a 20. században lényegében folyamatosan csökkent. 1900-ban még több mint 700-an lakták a falut, jelenleg azonban mindössze 150-200⁸ fő közötti a lakosság szám. A legradikálisabb népességcsökkenés a 60-as években, a téész szervezés második hulláma idején zajlott, amikor a jobb módú és képzetesebb lakosok igen nagy része hagyta el a falut és költözött a közeli városokba. A településről jelenleg is folyamatos az elvándorlás. Mindemellett, ha nem is nagy számban, de napjainkban is érkeznek beköltözők, továbbá vannak olyanok, akiknek nincsenek migrációs szándékaik és hosszabb távon a faluban szeretnének maradni. Mivel a kutatás jelenleg is a településen élő személyekre terjedt ki, a tanulmányban alapvetően a rájuk jellemző (im)mobilitási mintázatokról lesz szó.

Elemzéseink a falu lakóival 2024 nyarán, az első szerző által készített interjúkon alapulnak. Összesen 29 félig strukturált interjú került felvételre 31 személlyel (két

7 Mivel alacsony lakosságú kistérségről van szó, az interjúalanyok anonimitásának védelmében indokoltnak láttuk a falut is anonimizálni. A Háromszeg kitalált név. Névadásunkat az indokolta, hogy a kutatás során több helybéli lakos hasonlított a falut a Bermuda-háromszöghöz abban a tekintetben, hogy úgy érzik, sokak számára ebből a faluból nincs kiút.

8 Azért döntöttünk a körülbelüli szám adatok közlése mellett, mert a pontosabb adatok könnyen beazonosíthatóvá tennék a települést.

olyan, ahol a kutató egyszerre két személlyel beszélgetett), klasszikus interjúszituációban, a megkérdezettek otthonában, a közmunkások esetében pedig az önkormányzat egyik helyiségében. Ezek a beszélgetések kitértek az élettörténet fontosabb szakaszaira, eseményeire különös tekintettel a helyváltoztatásokra, valamint a közlekedési és térhasználati szokásokra, a napi rutinokra és az interjúalany lakóhelyéhez való viszonyára és közösségi kapcsolataira. Mindegyik interjúról teljes átirat készült.

Az átiratokat az Atlas.ti szoftver segítségével kódoltuk. A főkódok kialakítása a kutatási kérdéseknek és a felvázolt elméleti keretnek megfelelően történt (például: térbeli habitus, beköltözés oka, falu jellemzése). Ezeken belül az alkódokat a szövegek többszöri átolvasása után kirajzolódó tipikus mintázatok alapján határoztuk meg. Azokat a tartalmi elemeket, amelyek első ránézésre nem mutattak közvetlen összefüggést a kutatási kérdéseinkkel, de az interjúban gyakrabban fordultak elő és az interjúalanyok számára fontosnak tűntek, független kódokkal láttuk el (például: bizonyos személyek megítélése a faluban, pletykák, személyes traumák). Ezeket nagyrészt a későbbiekben sikerült koherens módon beilleszteni a kutatási kérdéseinket magyarázó összefüggések rendszerébe. Például a kódolást követően, az összefüggéseket elemezve jól látható volt, hogy azok a személyközi viszonyok, amelyekről a pletykák árulkodnak, hogyan befolyásolják a térhasználatot a falun belül. Az (im)mobilitás mintázatainak elemzése kétféle perspektívából történt. Egyrészt a különböző személyekkel készült interjúkat összevetettük, hogy lássuk a különböző tartalmi elemek, motívumok gyakoriságát és az eltéréseket. Másrészt az egyéni élettörténeti narratívákat is tekintetbe vettük a jellemző (im)mobilitási gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó attitűdök értelmezéséhez.

A fogalom komplexitása miatt érdemes szót ejteni arról, hogy az interjúelemzések során hogyan próbáltuk megragadni kutatásunk egyik központi kategóriáját, a térbeli habitust. E kérdés a habitus empirikus kutatásokban történő konceptualizálása és operacionalizálása terén felmerülő problémák (vö. Németh 2024) miatt is figyelmet érdemel. Bourdieu módszertani relacionizmusából következik, hogy a habitusfogalom kiváló eszköz a kutatásokban az individuális és a társadalmi dimenzió összekapcsolására, amit az általunk alkalmazott interjú technika is támogatott. A habitus korábbiakban vázolt konceptualizációjával összhangban az interjúelemzések során arra törekedtünk, hogy az interjúalanyok térbeli diszpozícióit a szocializáció sajátosságai-val összefüggésben értelmezzük. Mivel kutatásunkban a habitus térbeli aspektusaira fókuszáltunk, ezért szocializáció alatt nemcsak azokat a társadalmi hatásokat értettük, amelyek az interjúalanyokat életük folyamán érték, hanem az élettörténeti elbeszélésekben megjelenő fizikai tereknek a sajátosságait és az elbeszélő hozzájuk való viszonyát is figyelembe vettük. A mindennapi rutinmozgásokra, a lakóhelyhez való viszonyra, a más típusú (például városi) terek percepciójára vonatkozó kérdésekre adott válaszokat tehát az élettörténeti narratívába ágyazottan, az említett szempontokat követve vizsgáltuk. Ez lehetővé tette azt, hogy a habitust mint „emberi természetű

vált történelmet” (Bourdieu 2009b:215) vizsgáljuk, és az individuális térbeli gyakorlatokban, terek iránti beállítódásokban megragadjuk a strukturális hatásokat.

További problémaként merülhet fel, hogyan vizsgálható empirikusan a habitus, ha az általa generált viselkedésmódok kevéssé tudatosak és többnyire reflektálatlanok maradnak a cselekvő részéről. Az interjúszituáció és a térbeli diszpozíciókra fókuszáló kérdések olyan helyzetet teremtettek, amely az interjúalanyokat a mindennapokban rutinszerűen végzett cselekvései elbeszélésére és a különböző terekre vonatkozó – gyakran érzelmi színezettel bíró – észleleteinek a nyelvi megformálására, vagyis tudatosítására ösztönözte. Ezekben a beszámolókból számos jel utalt arra, hogy a beszélő valóban addig kevéssé reflektált tartalmakat igyekszik explicitté tenni: sokszor keresték a megfelelő szavakat, javították magukat, szünetet tartottak a beszédben, vagy bizonytalanságra utaló kifejezéseket használtak (valahogy úgy érzem..., hát hogy is mondjam stb.). Viszont az interjúk azt is alátámasztották, hogy léteznek olyan helyzetek, amelyek megtörik a diszpozíciók rutinszerű működését és szükségessé teszik az ágens részéről egy reflektívabb attitűd kialakítását (Bourdieu–Wacquant 2023: 170). A társadalmi tér átalakulása és a földrajzi mobilitás is teremthetnek olyan helyzetet, amely az addig problémamentesen funkcionáló diszpozíciók felülvizsgálatát teszi szükségessé a cselekvő részéről.

Az interjúalanyok 18 és 78 év közöttiek, 16 férfi és 15 nő van közöttük. Ketten szereztek érettségit, 1 fő technikumot végzett, 5-nek van szakiskolai vagy szakközépiskolai végzettsége, 20 fő csak az általános iskolát fejezte be, 3-nak a 8 általános iskolai osztálya sincs meg. 11-en születésük óta élnek Háromszegen (lásd függelék). A többiek jellemzően a környező falvakból, városokból érkeztek, csak néhányan származnak távolabb eső településekről. Ők nagyrészt gyermekként a szüleikkel vagy pedig párkapcsolat/házasság révén kerültek a faluba.

Lakóhelyi (im)mobilitás

Jelen fejezetben Háromszeg lakóhelyi (im)mobilitási mintázatait elemezzük. Elsőként azokat a körülményeket vesszük szemügyre, amelyek objektív kényszereket gyakorolnak a falu lakói felett, amelyek beléjük vésődve tendenciaszerűen diszpozíciókká alakulnak. Ezt követően ezen térbeli diszpozíciók elemzésére kerül sor az interjúk értelmezésével. E diszpozíciók nagymértékben meghatározzák, hogy a lakosok miként érzékelik és értékelik a falu terét (szemben a városokéval), és így a mobilitási/immobilitási döntéseiket is befolyásolják. A kényszerek bevéődése azonban nem egységes, mert jelentős genderalapú különbségek figyelhetők meg. Emellett a társadalmi, a fizikai tér és a térbeli habitus nagyfokú illeszkedése, összehangoltsága sem garantált, hanem empirikus kérdés, így az elemzésben arra is kitérünk, hogy mennyire érzik valóban otthon magukat helyben a cselekvők, vagy mennyire érzik a nem megfelelő helyen (*misplaced*) magukat saját falujukban, és milyen tényezők hatnak ezen megélelésekre.

Háromszeg lakóinak objektív helyzetét alapvetően határozza meg településük periferikus helyzete, valamint a falu lakóinak alacsony gazdasági, társadalmi, kulturális és szimbolikus tőkéje (Bourdieu 1986). Háromszegen – ahogyan Magyarországon más, alacsony munkaintenzitással jellemezhető és periferikus tereiben is – a hátrányos helyzetű családok megélhetési stratégiáit gyakran az jellemzi, hogy a bér-munkát, a közfoglalkoztatást és a különböző informális és alkalmi munkatípusokat kombinálják vagy váltogatják, mivel az ő szemszögükből ez a megoldás látszik fenntarthatónak a megélhetésük biztosítása érdekében (Kovai–Vigvári 2020). A közmunka és a környéken adódó napszámos munkák, amelyekhez gyakran informális kapcsolatok révén lehet hozzájutni, a lokalitáshoz kötik e családok tagjait. A kitérés objektív valószínűsége relatíve alacsony a faluban lakók számára, így az objektív kényszerek nagymértékben abba az irányba hatnak, hogy helyben maradjanak a hasonlóan alacsony tőkevolumennel rendelkezők társaságában.

Ez a helyzet ugyanakkor nem pusztán megfosztottságként értelmezendő, mivel sajátos alkalmazkodási stratégiákat indukál, amelyek az e szinten elérhető mértékben a tőkék megszerzését és megtartását teszik lehetővé. Nem pusztán azért nem válnak sokan mobillá a faluban, mert rákényszerülnek, hanem a kutatásunk igazolta azt a mások által is megfigyelt összefüggést, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok immobilitásában szerepet játszanak a családi kötelek, informális támogató hálózatok (Mata-Codesal 2018, Østergaard et al., 2024, Preece 2018). A társadalmi tőkéből eredő erőforrások, azaz a rokonok és közeli barátok közötti kölcsönös segítségnyújtás elengedhetetlen feltétele a helyben való boldogulásnak, ami egyúttal földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt helyhez köti ezeknek a kapcsolathálózatoknak a tagjait. A beköltözésnél és a helyben maradásnál is fontos szempont, hogy Háromszegen rendkívül olcsón lehet ingatlanhoz jutni. Ez egyúttal egyfajta települési stigma is, hiszen a gazdasági tőke legalacsonyabb szintje felett aligha vonzó lakóhely a falu.

Mivel a vizsgált csoport által megszerezhető, túlélést biztosító tőkék helyhez kötöttek, a lakóhely-változtatás (és különösen a városba költözés) a háromszegieknél számára kockázatokkal, lemondással járna. A lakóhelyi mobilitással azt kockáztatnák, hogy a helyben megszerezhető és megtartható (alacsony) tőkevolumenhez képest is rosszabb helyzetbe kerülnek. Az immobilitás tehát a helyben elérhető tőkék megszerzése és megtartása szempontjából racionális, hiszen kockázatkerülő stratégia. Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy senki sem próbálkozik a kockázatosabb, elköltözéssel járó stratégiákkal, de ezek sikerességének objektív valószínűsége kicsi, ha a cselekvő tőkevolumene is alacsony (ellenben nagyobb, ha maga a tőkevolumen is nagyobb). Vagyis a falubeliek körében relatíve nagy az elköltözés kapcsán a kudarc és a kudarcélmény valószínűsége. Az a tény, hogy az immobilitás racionális lehet a kockázatos, földrajzi mobilitással járó stratégiákkal szemben és a lokálisan elérhető erőforrások megszerzése szempontjából, egyértelműen ellentmond a mobilitási tőke graduális értelmezésének.

Az objektív kényszerek azonban nem önmagukban alakítják ki a helyben maradás vagy elköltözés stratégiáit, hanem a térbeli habitus diszpozícióinak közvetítésével, amelyek a kényszerek belsővé tételéből alakultak ki. Az interjúalanyok diszpozícióit tekintve Østergaard et al. (2024), továbbá Czibere és Loncsák (2025) kutatásaihoz hasonlóan Háromszegen is azt találtuk, hogy megkérdozettek lakóhelyi immobilitásában fontos szerepet játszik, hogy a vidéki tájat a csend, a nyugalom és a szabadság tereként azonosítják, és nagyra értékelik, hogy lakóhelyük ezeket az előnyöket biztosítja számukra. Az említett értékek mellett a biztonság szempontja is visszatérő elem az interjúalanyaink megnyilatkozásaiban. Háromszeget a veszélyesnek és zajosnak leírt városi terekkel állították szembe.

„Meg az őszintét, valahogy nem is vágyok el innen. Azér falu másabb, mint város. Városba, én mondtam, én nem tudnék élni. Így, ha elmegyünk... elmegyek le a párom nővéréhez, mert ha úgy adódik, hogy szombaton is dolgozni kell neki, akkor le szoktam így menni pénteken délután, és akkor együtt hazajövünk. És én mondtam, hogy én nem tudnám ott megszokni. Én valahogy nem érzem úgy jól magam, mint a falun. [...] Nem tudom, a zaj, a zaj. Az autók, a kiabálások este az utcán. Nem tudnám megszokni. És én alig várom a szombat délutánt, hogy én haza tudjak onnan jönni. Mikor érzem azt, hogy mindjárt bent vagyunk a faluban, másabban érzem magam” (Margit⁹, 50 éves).

A térbeli habitusukat alkotó térbeli diszpozíciók alapján bizonyos terektől idegenkednek, máshol pedig otthonosan érzik magukat, így falusi és a városi tereket eltérően értékelik. Az elbeszélt élettörténetekből kiderült, hogy több megkérdozett tapasztalta meg azt, hogy családjuk hátrányos helyzetéből, szűkös anyagi körülményeiből adódóan életüket kiszámíthatatlan fordulatok irányítják, napról napra kell boldogulniuk. Mások arról is beszéltek, hogy gyermekként gyakran voltak kitéve súlyosabb családi konfliktusokból adódó szorongást keltő helyzeteknek. Ebből következik, hogy az átlátható tereket preferálják, ahol kevesebb váratlan találkozásra lehet számítani, és szükség esetén menedékkül szolgálnak. Ezek a számukra jól ismert és otthonos vidéki terek. A fenti interjúrészletből érződik, hogy ezek a térbeli diszpozíciók valóban zsigeri reakciókban öltenek testet: *„Mikor érzem azt, hogy mindjárt bent vagyok a faluban, másabban érzem magam.”* A városi terektől és életformától való idegenedésben az is megnyilvánul, hogy más térbeli diszpozíciókra van szükség a városi és a falusi étellel járó térbeli-mobilitási gyakorlatok működtetésére (a városi és vidéki térbeli habitus különbségéhez lásd: Tomay–Berger 2024).

A térbeli habitusnak meghatározó a szerepe a terek és a mobilitási gyakorlatok észlelésében és értékelésében, és így a lakóhely választásában. Ugyanakkor e tekintetben nemi különbségek figyelhetők meg az interjúalanyok között. Ez összhangban

9 Az interjúalanyok nevét anonimitásuk védelme érdekében megváltoztattuk.

van Martina Löw elgondolásával, amely szerint az osztály mellett a gender a másik fontos strukturális elv, amely a habitusban rögzülve meghatározza a terekre vonatkozó percepciók, értékelési és gyakorlatokat generáló sémákat, vagyis a két nem eltérő szocializációja tetten érhető a térhasználat és a terek érzékelésének sajátosságaiban is (Löw 2016: 146–151, 210–215). Több fiatal nő narratívájában Háromszeg egyfajta menedékként jelenik meg, ahol a sok kényszerű helyváltoztatással és traumával átszótt múltjukat maguk mögött hagyva találtak otthonra. Az immobilitás, a stabilitás, az állandóság számukra vágyott állapotot jelöl, amelyet a korábbiakban nélkülöztek. A falu elzártsága számukra nemcsak korlát, hanem biztonságot és nyugalmat is jelent.

„Nagyon szerencsétlen életem volt. Na és 17... ‘17-ben igen... kerültem össze a mostani párommal, aki több mint hét éve vagyunk már együtt. Szerintem mi együtt is maradunk, hál’ Istennek. Úgyhogy igen. Volt... [...] Nagyon, nagyon rossz életem volt. Itt, itt... [Háromszegen] találtam meg a békét” (Laura, 35 éves).

„De azért szerettem én ebbe a faluba bele, mert úgy éreztem, hogy itt otthon lehetek, mert ahol mi laktunk, ...-n, ahol én születtem, [...] ott brutálisan megy az élet. Nagyon-nagyon zajlik. Mert mi egy kis szegény cigánytelepen laktunk, távolabb a falutól, és igazából az erdő közepén, az erdő közepén, de ott nagyon zajlott az élet. [...] És azért voltak rossz dolgok is, idősebbek italoztak, összekaptak, rendőr, mentő, tűzoltó, szóval túlságosan is zajlott az élet, és nem szerettem azt a körülményt, hogy a gyerekek ilyenben legyenek, hogy mindig ezeket lássák, hogy na most ez ezt gyilkolja, az azt gyilkolja, tudod” (Evelin, 32 éves).

A biztonságos terek iránti igény elsősorban a női narratívákban jelent meg. A férfiak is többre értékelték a vidéki tájat, ugyanakkor más szempontok szerint: elbeszéléseikben nem annyira a biztonság, hanem inkább a szabadság jelent meg a vidéki tájjal asszociált értéként. A lakóhely gyermekkori visszaemlékezésekben kibomló reprezentációi leginkább a tágas, határok nélküli, szabad tér képét festik le, amelyek önfeledt és néha vad játékok helyszínei voltak.

„Hát, szerintem teljesen jó [volt a gyerekkorom], mert akkor még ugye nem az a telefonvilág volt, hogy éjjel-nappal telefonozunk, hanem itt barátokkal így jártunk esténként a faluban, amíg a lámpa nem világított, ugye addig amíg nem kapcsolt föl. Ugye mi játszottuk ezt a régi bige játékot, vagy az erdőben számháborúztunk, vagy egymást botokkal ütöttük akár, vagy télen mentünk ki, például a földeken a nagy víztócsákra, amikor befagyott, ott jégkorongoztunk, meg csúszkáltunk, úgyhogy szerintem a mi gyerekkorunk addig nagyon jó volt ebből a részből” (Zsolt, 35 éves).

„Tehelesztetek voltak, mindenhova jártunk ki, fürödtünk itt a patakokba. Itt azért el lehetett lenni, régen mi földaláltuk magunkat” (Dávid, 26 éves).

Gyermekkorukra visszagondolva sokan úgy látják, hogy általában véve egy szabadabb közegben nőttek fel. A szabadban végzett tevékenységek, a tágasabb vidéki terekhez köthető játékok és a gyerekkori nagyobb szabadság iránti nosztalgia a habitusok genderspecifikus különbségeivel összhangban gyakrabban jelenik meg a férfiak visszaemlékezéseiben. Azonban nem kizárólagosan náluk vannak jelen ezek az elemek, mert több fiatal és idősebb nő is szívesen gondol vissza a gyermekkorában tapasztalt nagyobb szabadságra.

Ahogy az elméleti keret bemutatásakor kifejtettük, a szocializáció során a cselekvők a fizikai terek struktúráit is inkorporálják, a kényszerek pedig jellemzően preferenciákká alakulnak (Bourdieu 1984). Így a (térbeli) habitus jellegzetességei a fizikai terekkel való interakciók lenyomatait is magukon viselik. Amennyiben a kényszerek sikeresen és teljes mértékben preferenciákká alakulnak, úgy ez a lakóhelyi mobilitási aspirációk ellen hat, hiszen ekkor a cselekvő megelégszik azzal, amije van, mert azt szereti (Bourdieu 1984). Miközben számos interjúalanyunkra ez találó leírás, többük helyzete bonyolultabb, mert például nem tudták sikeresen megvalósítani lakóhelyi mobilitási aspirációikat. Az alábbiakban a kényszerek hol teljes, hol részleges preferenciákká alakulásának komplex összefüggéseit vesszük szemügyre.

Az interjúalanyok körében általános minta, hogy a fentiekben leírt térbeliséggel kapcsolatos gyermekkori élmények nagymértékben formálták a térbeli diszpozíciókat. Míg ez a kényszerek preferenciákká alakulásának irányába mutat, ez a folyamat interjúalanyainknál sem mindig teljes, hiszen érhetik őket az ettől a logikától eltérő impulzusok is. Érdemes kiemelni például a társas kapcsolatokat, amelyek mobilitási szándékokra ösztönözhetnek (városban élő rokon stb.), vagy a médiában domináns és a vidéki fiatalokra is hatást gyakorló mobilitási imperatívusz diskurzusát, amely az erőforrásokkal jobban ellátott városokat vonzó színben tünteti fel (Farrugia 2016). Azonban még azok is, akikben létrejött valamiféle mobilitási vágy – és ebben az értelemben nem teljesen homogén a térbeli habitusuk¹⁰ –, idegenkedéssel beszélnek a városi terekről és a városi lakhatás sajátosságairól, mivel a gyermekkori szocializációjukból fakadó térbeli habitusuk alapján a vidéki terekben érzik valóban otthonosan magukat. A következő interjúrészletekből az is látszik, hogy a társadalmi elvárások (mobilitás imperatívusza) és a térbeli habitus által meghatározott preferenciák között egyfajta feszültség is keletkezik.

„Jó itt lenni, nem arról van szó, tehát így csendes, meg minden, nem erről van szó, csak ez tényleg a hátrány, hogy itt nem mész semmire, itt tönkremész. Tehát itt most mondjam azt, hogy nyomorogsz? Na. Főként, hogyha nincs autód. [...] Én már nem szeretek itt lenni. Nem jó. Jó, mondjuk, a városi élet sem vonz. Szeretek Pécsre menni, mert hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem, szeretek menni. De csak arra az időre, míg kikapcsolódom, így hosszú távon nem, nem bírnám. Azért így a falusi élet az nekem kell” (Szilvia, 47 éves).

10 A plurális habitus más összefüggésben megfogalmazott elméletéhez lásd Hadas 2022.

„Én szívem szerint milyen környékre mennék? Most lehet, hogy kinevetsz. Egy ilyen kis tanyaszerűség, ahol nincsen úgy ember. Ott csend, nyugalom... Nincs, ami veszé-lyeztesse a lányokat, nincs, ami olyan, hogy... Tényleg! Kajakra! Tanyára! Tanyára mennék. Talán még egy-két kis házikó, meg ilyen, nem ilyen zsúfolt környezet. Nem szeretem a tömeget. [...] Egy ilyen kis külön kis ház, állatokkal, tyúkok, minden. Én nagyon vágyok erre az életre és nem tudom, miért. Talán azért, mert az élet nem jó volt, nem jól bánt velem, talán ezért, nem tudom. Vagy csak meg vagyok bolondulva. Ki tudja. Nem tudom. De nagyon. A városi életet viszont egyáltalán nem. Az lenne a legeslegutolsó, ahova költöznék” (Laura, 35 éves).

A következő interjúrészletben jól megfigyelhető a feszültség a között az életforma között, amit a megkérdezett elérni próbál, és a között, amire a habitusa hajlamosítja.

Alex: *Lehet, furcsán hangzik, de szeretek dolgozni. De ne ennyit kelljen dolgozzak, nem ilyen környezetben szeretnék dolgozni, meg nem szeretnék már faluban élni. Tehát városban szeretnék élni. Nem is városban, hanem tulajdonképpen egy nagyobb községben. Meg nem ilyen munka, ami csak kint van a mezőn. Tehát ezek már távol állnak tőlem egy kicsit.*

Kérdező: *Milyen környezetet szeretnél?*

Alex: *Gyárat, azt nem nagyon bírom, ugye a bezártság az egy kicsit rossz. Egy étte-rem, egy bármi ilyen kategóriájú munka (22 éves).*

Amikor Alex arról beszél, hogy milyen településen szeretne élni, a várost mondaná elsőként, majd javítja magát, hogy inkább egy nagyobb községben. Valószínűleg abban, hogy először a várost említi, szerepet játszanak a város-vidék közötti strukturális egyenlőtlenségek és a városi életet kívánatosnak feltüntető, mediálisan terjesztett mobilitási imperatívusz is (Farrugia 2016). Azonban abban, hogy Alex rögtön javítja magát, tetten érhető a térbeli habitusának hatása, amely a városi terekkel szembeni idegenkedésre hajlamosítja. Ugyanez az ellentmondás jelenik meg, amikor tiltakozik a mezei munka ellen, ami a rurális életformával azonosított, alacsony presztízű tevékenység, de arra a kérdésre, hogy milyen környezetet preferálna, az első reakciója, hogy nem bírja a bezártságot, és emiatt nem vállalna gyári munkát, ami viszonylag könnyen elérhető munka-lehetőség a hasonlóan alacsony iskolai végzettségű munkavállalók számára. Több próbálkozása volt különböző külföldi és pécsi munkahelyeken, de sehol nem tudott hosszabb távon megmaradni. Mobilitási aspirációi tehát mindeddig nem voltak sikeresek. Az interjú idején ismét Háromszegen élt, de arról is beszél, hogy szeretne ismét kimenni külföldre. A válaszaiból lehet érezni, hogy a szülőfalujában sem érzi igazán jól magát, de másutt sem találja a helyét. Története jól ábrázolja azt a helyzetet, amikor a (térbeli) habitus nem illeszkedik a változó társadalmi feltételekhez (mobilitási kényszer, mező-

gazdaság szerepének csökkenése), és ez az össze nem illés jelentős frusztrációt, az oda nem tartozás (*misplacement*) érzését eredményezi (Bourdieu 2018: 112).

Háromszegen több olyan fiatal férfi él, akik Alexhez hasonlóan sikertelen költözési kísérleteket tudnak maguk mögött, mivel sem városban, sem külföldön nem tudtak hosszú távon megkapaszkodni. Ebben a társadalmi tőke (kapcsolatok), a kulturális tőke (nyelvtudás, szakma stb.) hiányán kívül szerepet játszik az is, hogy családjuk nem tudja őket anyagilag támogatni (alacsony szintű gazdasági tőke), ezért a legminimálisabb kezdőtőke nélkül indulnak útnak. Emellett érvényesül a habitusuk hatása a fentiekben leírt módon, és így lényegében önmagukat is kizárják bizonyos városi lehetőségekből. A kockázatvállaló stratégiájuk a tőkékkel való ellátottság alacsony szintje, habitusuk *modus operandija*, valamint a kedvezőtlen külső körülmények mind ez idáig kudarcot eredményeztek számukra. Előfordul, hogy külföldön becsapják őket, és rosszabb anyagi helyzetben jönnek vissza, mint ahogy kimentek, vagy Pécsen nem tudják fizetni a drága albérletet, és ezért kénytelenek hazaköltözni. E helyzeteket anyagi tartalékok (és a kezelésükhöz esetlegesen még szükséges kulturális kompetenciák, például jogi ismeretek) híján nem tudják átvészelni. Emellett térbeli habitusukból adódóan nehezen találják meg a helyüket az olyan munkahelyeken, ahol zárt térben, szigorúan meghatározott munkarendben, nagyon kötött munkafeladatokat kell végezni. Ugyanígy a térbeli habitusuk és a belőle fakadó gyakorlatok miatt gyakran a városi lakóközösségekbe sem tudnak beilleszkedni. Ahogyan az egyik interjúalany fogalmazott: azért kellett Háromszegre visszaköltöznie, mert Pécsen a társasházban „a lakók nem bírták az iramot”. Ezek a fiatalok sokszor nagyon nehezen élik meg azt, hogy képtelenek megfelelni az őket mobilitásra ösztönző társadalmi elvárásoknak, és nem tudnak önálló egzisztenciát kialakítani másutt. Valóban csapdában érzik magukat és lakóhelyükön elsősorban a korlátokat látják.

„Huszonnégy éve abban a szobában vagyok. Ugye megint abban a szobában vagyok. Már elég. Meg itt vagyok 24, hát csak lehet egy... Ez is amúgy... Mostanában ezér is van ez a sok ivászat. Mer Pécsre elmentem, az nem jött össze, és ott már volt nekem egy saját dolgom, meg... Csak elbaszódott az egész. És akkor megint visszajönni anyuékhöz. Megin nullán. Támogatnak mindenben anyuék, tudod, nem az. Csak már nem akarok anyuékra támaszkodni. Nem kell” (Balázs, 24 éves).

Ezzel szemben a fiatalabb interjúalanyok között olyan is van, aki egyértelműen kijelenti, hogy nem szeretne elmenni a faluból, mivel itt érzi magát otthonosan. Az ő esetében kevésbé ellentmondásos módon érvényesül a kényszerből preferencia elve. Az alábbi interjúrészletből kiderül, hogy a válaszadó érzékeli, hogy környezete (vagy akár a tágabb társadalmi környezet) szerint a mobilitás lenne az észszerű döntés, de ezzel határozottan szembehelyezkedik és expliciten kifejezi, hogy azért ragaszkodik a lakóhelyéhez, mert itt nőtt fel és itt érzi magát otthonosan.

„Hát mondom, én nem tudom, de úgy jól beleolvadtam én ebbe a faluba. Amikor nőttem följebb, nőttem, nőttem, mondják, hogy milyen. Na, mondom, én nem tudom. Szerintem jó falu ez. De most is akármerre megyek, elmondják mindennek, mert lepukkant falu, meg el van dugva ez a falu. [...] Mindegy, én mondtam azoknak is, akikkel beszélgettem, én nem tudom, hogy mondom, kinek mi a véleménye, nekem jó ez a falu így, ahogy van. Nem kell ide változás. Minek? Jó ez így nekem. Nekem jó ez a falu. Sokan kérdezik, miért nem költözünk. Hát mert nekem jó ez a falu. Szeretek itt lakni. Lényegében itt nőttem én föl. Én innen nem akarok már elmenni” (Attila, 31 éves).

Attila úgy fogalmaz, hogy „beleolvadt” a faluba. Ez a kifejezés érzékletesen írja le azt a folyamatot, ahogyan a szocializáció során a lakóhely tereit belakva, annak minden ismert vonása bensővé válik. Megnyilatkozása arról tanúskodik, hogy tisztában van azzal, hogy szülőfaluja stigmatizált tér (Wacquant 2007), de a stigmát elhárítja, mégpedig nem objektíve, hanem szubjektív percepciója alapján. Ő nem objektív mércék szerint ítéli meg, hogy „jó” vagy „rossz” a falu, mert számára úgy magától értetődő minden lakóhelye világában, ahogy van. A „jó”, a „rossz”, a „lepukkant”, az „elzárt” nem releváns minőség a faluhoz való viszonya tekintetében, mert azt alapvetően az otthonosság szempontja határozza meg.

Az ismerős közeghez való ragaszkodás szempontja több esetben is megfogalmazódik azoknak az interjúalanyoknak az érvelésében is, akiknek megfordult a fejében, hogy elköltözzenek a faluból, vagy kifejezetten szeretnének elköltözni. Ők azt az esetet példázzák, amikor a mobilitási aspiráció felmerült, de végül a helyhez kötő diszpozíciók kerekedtek felül.

„Meg így most már azért is tettem le valamilyen szinten arról, hogy máshova költözés, mert most így, ahogy mondtam is, hogy most így, hogy van jogosítvány, autó, így azt mondom, hogy így azért el lehet már túrni ezt az életet, ami itt van. Meg azért valamilyen szinten benne van az emberben az is ugye, hogy na, mégiscsak azért születésem óta itt vagyok, azért valami mégiscsak azért ugye itt tart. Aztán így voltam vele, hogy jól van, van kocsi, jogszi, akkor azt mondom, hogy így el lehet viselni” (Roland, 28 éves).

„Én szerintem az [jó ebben a faluban], hogy pici, és mindenki ismer mindenkit. Nincs az, hogy most mit tudom én...hogy benne vagyok egy városban... Biztos jobb városban, persze, hogy jobb, de akkor úgy megyek az utcán, hogy senkit nem ismerek szinte. Itt meg lépten-nyomon megállunk és beszélgetünk. Vagy éppen hú, most kell tojás, akkor tudom, hova menjek. Vagy kell zöldség, akkor tudom, hova menjek. Kihez. Kitől mit tudok kérni. Akkor úgy mondom. Tehát úgy jó, ebből a részből” (Tímea, 38 éves).

Jelen fejezetben szemügyre vettük a tőkék megszerzésének és megtartásának lehe-
tőségeire ható sajátos objektív körülményeket. A társadalmi és fizikai térbeli kény-
szerek belsővé tételéből, valamint az egyéb külső (például mediális) hatások által
létrejövő térbeli habitus hozza vagy nem hozza létre a mobilitási aspirációkat, és az
(im)mobilitási döntéseket. A megkérdezettek saját perspektívájából érzékelt gyakor-
lati előnyök mellett a térbeli habitus hatása is érvényesül a lakóhely-preferenciák-
ban. Az elemzések rávilágítottak arra, hogy a lakóhelyi immobilitás okai rendkívül
komplexek, és számos tényező játszik abban szerepet, hogy miért marad valaki egy
hátrányos helyzetű településen még akkor is, ha a külső tekintet számára a mobili-
tás lenne az észszerű döntés.

Térhasználat, közlekedés, mindennapi rutinmozgások

A lakóhelyi (im)mobilitás tendenciáinak bemutatása után a mindennapokra jellem-
ző térbeli és (im)mobilitási gyakorlatok elemzésére térünk ki, különös tekintettel a
falun belüli térhasználat jellegzetességeire, valamint a közlekedés és a mindennapi
rutinmozgások jellemző mintázataira.

A megkérdezettek térbeli akciórádiusza rendkívül szűk, mind a falun belüli,
mind pedig a településhatárokon átívelő mozgások tekintetében. A településen belü-
li térhasználatra hatással van a közösségi kapcsolatok minősége. A faluban vannak
olyan kisebb közösségek, amelyeknek tagjai összejárnak, de általánosabban inkább
a bizalmatlanság és a bezárkózás jellemző. Többen említik, hogy azért nem talál-
koznak szívesen másokkal a faluból, mert az emberek szerintük irigyek és pletyká-
sak. Például ha valakinek sikerül szert tennie valamilyen, a helyi mércével mérve
luxuscikknek számító tárgyra (például autó), akkor annak rögtön híre megy, és meg-
kérdőjelezzik, hogy az illetőnek honnan volt erre pénze. Többen panaszkodnak arra
is, hogy meglopják egymást a lakosok. A „faluban járkálás” kifejezést az interjúala-
nyok több esetben a koldulással vagy a cigarettacsikkok gyűjtögetésével azonosítják,
vagyis kifejezetten negatív jelentéseket társítanak hozzá. A legtöbben tehát nem szí-
vesen járnak a faluban az utcán, nem nagyon engednek be másokat az otthonukba és
nem járnak át másokhoz sem. Ezek olyan jellegzetes térbeli diszpozíciók, amelyeket
a rendszerváltást követően átalakuló társadalmi környezet, a jóléti állam leépítése,
a megélhetés bizonytalanságának fokozódása és a romló életfeltételek termelnek ki
ezekben a vidéki terekben. Abból, ahogyan a rendszerváltás előtti időkről mesél-
nek, lehet következtetni arra, hogy a (térbeli) habitusok hogyan formálódnak át a
megváltozott társadalmi világ feltételeinek megfelelően. Amikor még szinte min-
denki a szomszédos térszében dolgozott és a háztáji gazdálkodás keretében otthon
is jószágokat nevelt, az állattartási feladatok szükségessé tették a kölcsönös segít-
ségnyújtást, ami közösséggé kovácsolta a falu lakosait. Abban az időben gyakran
keresték fel egymást, és még léteztek olyan közösségi terek, ahol szívesen töltötték
a szabadidejüket egymás társaságában. Akkoriban a térsz mindenki számára stabil

egzisztenciát biztosított, és a második gazdaság működése többek számára lehetőséget nyújtott a gyarapodásra is. A visszaemlékezések szerint kevésbé volt jellemző az irigység, a bizalmatlanság, és nagyvonalúbbak voltak egymással a falu lakói.

A társadalmi tér változásainak megfelelően a település fizikai tere is átalakult. Az utcákat járva nem sok olyan helyet látunk, ami arra bátorítja az embert, hogy elidőzzön, megpihenjen, vagy másokkal elbeszélgessen.

„Valójában úgy vagyok velem, hogy eljárak, dolgozok, hazajövök, pont. Abban az időben azért ezelőtt 20-30 éve azért az úgy működött, hogy az ember este kiült a padra, összejöttünk, beszélgettünk, nem pletykáltunk. [...] Tehát más volt. Én kiültem az utcára, pucoltuk a cukorborsómat, a babomat, a halamat pucolták, mert én imádom horgászni, de halat pucolni nem szeretek. Ez az igazság. És jöttek a szomszédasszonyaim. Ez most itt nincs. Ha végignéznék, nincsenek padok az utcán” (Éva, 54 éves).

A falun belüli térhasználatot a lakosok közötti kölcsönös bizalmatlanság és a gyanakvás mellett a polgármester térszabályozó tevékenysége is beszűkíti. A fegyelmező terek kialakítását szolgálják a falu számos pontján felszerelt kamerák, az egykori közösségi terek (kocsma, játszótér) végleges felszámolása.

Az egyetlen hely a falun belül, amelyet rendszeresen felkeresnek a lakosok, a kisbolt, amelynek környéke esténként a legforgalmasabb. Megfigyelhető, hogy a vásárlók nem egy tételben veszik meg, amire szükségük van, hanem a szükségesnél lényegesen több alkalommal visszatérnek a boltba. Bent az üzletben, az előtte lévő lépcsőn és buszmegállóban ilyenkor kisebb csoportokban beszélgető embereket látni. Mindez azt jelzi, hogy a bizalmatlanság és a gyanakvás ellenére a helyiek mégis valamilyen formában keresik egymás társaságát, és továbbra is szükségesnek érzik a lokális közösség fenntartását.

A fegyelmezői logikájú térstrukturálások miatt a falu utcáin, a lakott területeken kevés a mozgás, ami éles ellentétben áll az interjúalanyainknak az előző fejezetben tárgyalt, a szabad, tágas vidéki tereket és az azokhoz kapcsolódó tevékenységeket nagyra értékelő térbeli habitusával. Ugyanakkor többen említették, hogy szeretnek a falu határában található kanálisra menni horgászni, a fiatalabb férfiak pedig jövedelemkiegészítésként szívesen járnak a környékbeli erdőket értékesítésre szánt agancsot gyűjteni. Ezek a gyakorlatok arról tanúskodnak, hogy ha a falun belül a szabadságot preferáló térbeli diszpozíciók jelentős mértékben korlátozva vannak is, e korlátozásokat a falu határán túl több esetben képesek az alanyaink kompenzálni.

A közlekedési infrastruktúra hiányosságai, a település elzártsága és szűkös anyagi lehetőségeik az életük szinte minden területén hátrányosan érintik a Háromszegen élőket. Akadályokba ütköznek a munkaerőpiacon való elhelyezkedés, az oktatási intézményekhez és más szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében is. Amint Bourdieu írja, a különböző típusú tőkékkel való megfelelő ellátottság teszi lehetővé a tér feletti uralmat és a térben szétszórt, szűkös és értékes javak elsajá-

títását, ezért azok, akik szűkében vannak a tőkének, kevésbé képesek a fizikai és szimbolikus távolságok az áthidalására, amelyek e javaktól elválasztják őket, vagyis a tér foglyaivá válnak (Bourdieu 1999: 127).

Helyben a közfoglalkoztatás az egyetlen állandó munkalehetőség, más településekre pedig nehéz eljutni autó nélkül, ezért sok férfi dolgozik az építőiparban, mivel meg tudják szervezni, hogy barátok, rokonok csoportosan jussanak el a munkavégzés helyszíneire, ha egyikük rendelkezik autóval. Az is előfordul, hogy a munkáltató valakinek rendelkezésére bocsát egy gépjárművet, és a többieket ő gyűjti össze munkába menet. Ez a gyakorlat is az előző fejezetben tárgyalt lakóhelyi immobilitást fokozza, mivel a lokális kapcsolatok, ismeretségek erőforrására épít. Ugyanakkor egyfajta csapdahelyzet, mert a környékbeli aprófalvakban munkaerőt toborzó építési vállalkozók sokszor visszaélnak azzal, hogy a helybéliek nagyon rá vannak szorulva ezekre a munkalehetőségekre, és gyakran (részben vagy teljesen) illegálisan dolgoztatják őket, a szokásosnál alacsonyabb bért fizetnek, és megesk, hogy késve vagy egyáltalán nem fizetik ki az elvégzett munkát.

A nők jellemzően a gyermekeikkel vannak otthon vagy közmunkát és/vagy alkalmi munkákat vállalnak, mivel ezek a keresőtevékenységek jobban összeegyeztethetők a gyermekek gondozásával és a háztartási feladataikkal. Ők tehát munkavégzés céljából ritkán hagyják el a falut.

Busssal kevesen járnak dolgozni, mert a nagyobb települések, ahol több munkalehetőség kínálkozik, átszállással és nagy időráfordítással közelíthetők meg, a hazajutás viszont teljes munkaidő után megoldhatatlan. Volt, aki azért veszítette el az állását, mert a régivel ellentétben az új főnöke nem nézte el, hogy a munkaidő lejárta előtt fél órával elindul az egyetlen buszhoz, amellyel haza tud jutni Háromszegre. Az egyik interjúalany a legközelebbi nagyközségben vállalt munkát, de hiába szeretne hat órában dolgozni, csak négyórás műszakot tud, mert csak így van buszjárat hazafele, amin azonban másfél órán keresztül kell utaznia, mert a busz nagy kerülővel szállítja haza. Volt, aki arról mesélt, hogy kilométereket gyalogolt az út szélén egy állásinterjúra, mert a Háromszegről induló busz késett, és emiatt nem érte el a csatlakozását. Az interjút lekéste, nem is fogadták.

A vásárlás és ügyintézés más településeken rendkívül sok időt emészt fel és körülmenyes a busszal közlekedők számára. Gyakran egy teljes napjuk rámege ezekre utazással és a várakozással együtt. Aki teheti, havonta megkéri valamelyik családtagját vagy ismerősét, hogy vigye el autóval egy nagyobb bevásárlásra. Ahol a szűkebb ismeretségi körön belül senkinek nincs autója, fuvarost fogadnak erre az alkalomra, vagyis valamelyik autóval rendelkező helybélinek fizetnek azért, hogy elvigye őket vásárolni.

A jogosítvány és az autó több szempontból is rendkívül értékes javaknak számítanak Háromszegen. Aki szert tesz ezekre, annak teljesen megváltozik az élete a faluban: sokkal egyszerűbbé és könnyebben megszervezhetőbbé válik, kevésbé érzi magát kiszolgáltatva. Emellett nő a presztízse, és további szimbolikus és gazdasági

tőkére tehet szert azáltal, hogy másokat fuvaroz. Az alábbi idézet remekül érzékelteti, hogy mit jelent az autó birtoklása a helybéliek számára.

„Itt falun belül se sétálunk. Még az anyjához is kocsival megy [a párja]. Nagyon ritka, hogyha elmegyünk így gyalog. Talán egy hónapban egyszer van olyan, hogy elsétálunk gyalog. [...] Beülünk, azt elmegyünk odáig [az utca végét mutatja]. Tényleg. Én már sokszor szóltam neki, mondtam, most megint kocsival megyünk? Igen, mert az ember... Mer mi sokat kínálótunk... Tehát nekünk nyáron is az volt a kapcsolódás, hogy elmentünk a kanálisra sétálni. Nem bírtunk menni sehova, mert buszhoz voltunk kötve, busz meg nincs ugye. Át kellett volna gyalogolnunk. Tehát azért nekünk szar volt. Meg sokat kínálótunk azért, hogy meglegyen az a jogsí. És megfogadtuk, hogy többet nem gyalogolunk sehova” (Timea, 38 éves).

A különböző mobilitási formákkal, közlekedési módokkal kapcsolatos diszpozíciók is megjelenítik a társadalmi tér egyenlőtlen viszonyait. Míg a középosztály bizonyos szegmensei a motorizált közlekedés mellőzésével és az általuk vallott értékrenddel jobban összeegyeztethető közlekedési gyakorlatokkal (gyaloglás, biciklizés) igyekeznek elkülönöződni az alsóbb osztályoktól és a középosztály más frakciótól (Danyluk–Ley 2007, Hjorthol–Bjørnskau 2005), az alsó osztálybeliek számára az autó a nehezen megszerzett autonómia, a szabadság és a jólét szimbóluma lehet, ezért ha egyszer szert tettek rá, akkor boldogan lemondanak a gyaloglásról, amit soha sem szabad akaratukból választottak (vö. Sheller 2015). Mindebből az is következik, hogy az autós közlekedést kárhóztató és a környezettudatosnak tekintett mobilitási formákat ünneplő diskurzus egyfajta látens osztálydiszkriminációként működik, mivel negatívan különbözteti meg azokat, akik a pozíciójuk által kondicionált habitusuk révén az autózást részesítik előnyben, ha tehetik (Green–Steinbach–Datta 2012). A gyaloglás csak azon társadalmi csoportok tagjai számára örömförás, amelyek szabadon választják, és lakóhelyük előnyös pozíciójának köszönhetően könnyen elérik a mindennapi életvitelükhöz szükséges szolgáltatásokat. Mint minden gyakorlat, a(z) (im)mobilitási gyakorlatok egyrészt megkülönböztetettek, mivel egymástól elkülönülő pozíciók és az ezeknek megfelelő habitusok termékeként alakulnak ki, ugyanakkor megkülönböztető jelekként is működnek, amelyek a társadalmi csoporthoz való tartozást szimbolizálják. A falu lakóinak időigényes és fáradságos mindennapi mobilitása és ritka autóhasználata a társadalmi térben betöltött alsó pozíciójukra utal.

A mindennapi mobilitás kapcsán kirajzolódó kép megerősítette azt a korábban már megfogalmazott értelmezésünket, hogy a mobilitási tőke nem graduális. Világosan látszik: a falulakók körében bizonyos típusú mobilitás (például a bejárás az iskolába, munkahelyre, vagy a távoli városba utazás szolgáltatások miatt) kényszer, míg mások – különösképpen az autós közlekedés – növelhetik a cselekvő lehetőségeit, valamint szimbolikus és gazdasági tőkét.

Konklúziók

Tanulmányunkban a bourdieu-i elmélet és az új mobilitási paradigma szemléletének ötvözésével egy hátrányos helyzetű, rossz közlekedési adottságú aprófalú lakosságának példáján elemeztük a lakóhelyi és a mindennapi (im)mobilitás jellemző mintázatait. A lakóhelyi (im)mobilitás vizsgálata során arra fókuszáltunk, hogy milyen vonzó és taszító tényezők játszanak abban szerepet, hogy valaki a településre beköltözik, vagy hosszabb távon ottmarad. Számba vettük azokat az objektív kényszereket, amelyek az immobilitás irányába hatnak, és nemcsak közvetlenül, de a (térbeli) habitus működésén keresztül is kifejtik hatásukat. Azt találtuk, hogy a közösségi kötelekek, a kölcsönös segítségnyújtás hálózatai, a lokális erőforrásokon alapuló megélhetési stratégiák mind olyan tényezők, amelyek gátolják a vizsgált csoport társadalmi-térbeli mobilitását, hiszen e tőkék megszerzése és megtartása szempontjából (a kockázatkerülés értelmében vett) racionális stratégia a helyben maradás. A különböző tőkékkel való ellátottság alacsony szintje, valamint a lakóhely rurális és periférikus jellege inkorporálódott kényszerként sajátos térbeli diszpozíciókat termel ki. Ez megmutatkozik abban, hogy a megkérdezettek a térbeli diszpozícióik alapján – bár genderalapon némileg eltérő hangsúllyal – a rurális tereket otthonosként, a csend, a nyugalom és a szabadság tereként képzelték el. Azok számára, akik életútjuk során sokszor kényszerültek mobilitásra bizonytalan életkörülményeik miatt, és a korábbiakban traumatikus események elszenvedői voltak, az elzárt vidéki kistelepülés nemcsak korlát, de menedék is. A(z) (im)mobilitás mindennapi gyakorlatai, a közlekedés és a falun belüli térhasználat kapcsán megállapítottuk, a vizsgált személyekre egyrészt rendkívül szűk térbeli akciórádiusz, másrészt időigényes és fáradtságos mobilitási gyakorlatok jellemzőek. A megélhetés egyre romló feltételei a faluban a bizalmatlanság légkörét teremtik meg, ami az egyre inkább beszűkülő térhasználatban is megjelenik és a fizikai tér struktúráiba is beleíródik (padok, közösségi terek eltűnése). Háromszeg esetében ezeket a tendenciákat erősíti a polgármester szigorú – a szabadság térbeli diszpozíciójának egyértelműen ellentmondó – térszabályozó tevékenysége is.

A bourdieu-i elméleti keret alkalmazása a térbeli-mobilitási mintázatok elemzésére több szempontból is termékenynek bizonyult. Egyrészt az elemzés rávilágított a térbeli habitus és diszpozíciók szerepére a térbeli és mobilitási gyakorlatok megszervezésében. Másrészt a térbeli habitus kapcsán a kényszerből preferencia elvének (Bourdieu 1984) komplex működése is láthatóvá vált. Mivel interjúalanyaink különböző szocializációs közegekkel találkoznak, és más impulzusok is érik őket, a kényszerek preferenciákká alakulása nem minden esetben tökéletes. Különösen a fiatalok aspirációira hat a mediálisan is terjesztett mobilitási imperatívusz (Farrugia 2016). Náluk tehát a habitusban rögzült diszpozíciók és a társadalmi elvárások ütközhetnek, ami feszültséget és az oda nem tartozás érzését (*misplacement*) (Bourdieu 2018: 112) eredményezi. Harmadrészt tanulmányunk hozzájárulás a kényszer és az ágencia szerepét a lakóhelyi immobilitásban vizsgáló kutatásokhoz (Debray–

Ruyssen–Schewel 2022, Mata-Codesal 2015, 2018, Østergaard et al. 2024, Robins 2022, Schewel–Fransen 2022, Silva 2024). Erre a kérdésre új fényt vet az, hogy ha az elemzés során figyelembe vesszük a (térbeli) habitus hatását, mivel a bourdieui perspektíva rávilágít, hogy az (im)mobilitási gyakorlatok és preferenciák esetében is a habitus közvetítésével, áttételesen és az egyéni variációknak teret engedve érvényesülnek a társadalmi pozícióval járó strukturális kényszerek. Negyedrészt az elemzés azt is demonstrálta, hogy a falulakók (im)mobilitási gyakorlatai megkülönböztetettek, hiszen eltérő habitusok által generáltak, ugyanakkor szimbolikus távolságot is kifejeznek más társadalmi csoportoktól.

Eredményeink alapján látható, hogy a mobilitási tőke graduális értelmezése problémás, mert még a nagyon hasonló osztálypozícióban lévők esetében is más helyi értéke lehet a mobilitásnak, így önmagában a mobilitás mértéke nem informatív. Ehelyett a mobilitás adott élethelyzetben, kontextusban betöltött szerepét, valamint az interjúalanyok térbeli habitusának sajátos összefüggéseit kell feltárni. Tehát, ha a(z) (im)mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek összefüggéseit vizsgáljuk, akkor olyan egyenlőtlenségi-mobilitási kontextusokról kell beszélni, amelyeket a mobilitás mértéke mellett a mobilitás milyensége, minősége, a szabad döntések és kényszerítő körülmények szerepe egyaránt meghatároz.

Tanulmányunkban a mai magyar társadalom peremén lévők térbeli-mobilitási gyakorlatait és térbeli habitusait elemeztük. E térbeli-mobilitási kontextus sajátosságai még élesebben szembetűnnek a társadalmi hierarchia másik végpontjával összehasonlítva. A társadalmi elitek uralják a tereket, tagjaik számára a térbeli távolságok könnyen áthidalhatók, a mobilitás vagy immobilitás számukra szabad elhatározás kérdése. Bizonyos mértékig mások mobilitása felett is rendelkeznek, egyrészt közvetlenül, mivel például a kinetikus underclass¹¹ (Cresswell 2006) mozgásai tőlük függenek, másrészt pedig közvetetten azáltal, hogy a tereket gyakran az ő érdekeik szerint strukturálják. Az alulprivilegizált csoportok ezzel szemben mások térstrukturáló tevékenységének vannak kitéve, ami például felügyelet, kirekesztés, slumosodás, térbeli korlátozások formájában valósul meg. Az alacsony társadalmi státuszúak mobilitása gyakran kényszerű és kockázatos. Térbeli és mobilitási gyakorlataikkal ők csak a tér kis részét tudják belakni, amelyhez így jobban kötődnek, de a tér e szeglete magába is zárja őket.

Irodalom

Adey, P. (2017): *Mobility*. London–New York: Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9780203875483>

Berger, V. (2018): *Térré Szótt Társadalmiság*. Budapest: L'Harmattan.

11 Kinetikus underclass alatt Cresswell (2006) a kinetikus elitet kiszolgáló munkaerőt érti, akiket szintén nagyfokú mobilitás jellemez, de az ő mobilitásuk kényszerűségéből fakad.

- Blondin, S. (2020): Understanding involuntary immobility in the Bartang Valley of Tajikistan through the prism of motility. *Mobilities*, 15(4): 543–558.
<https://doi.org/10.1080/17450101.2020.1746146>
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (2007): *The New Spirit of Capitalism*. New York–London: Verso. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/s10767-006-9006-9>
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London–New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1985): The social space and the genesis of groups. *Social Science Information*, 24(2): 195–220.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In Richardson, J.G. (szerk.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241–258.
- Bourdieu, P. (1999): Site Effects. In *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press, 123–129.
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. California: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2002): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, P.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág, 11–29.
- Bourdieu, P. (2009a): A ház, avagy a megfordított világ. In Bourdieu, P.: *A gyakorlat elméletének vázlatja & három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 57–78.
- Bourdieu, P. (2009b): A gyakorlat elméletének vázlatja. In Bourdieu, P.: *A gyakorlat elméletének vázlatja & három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 57–78.
- Bourdieu, P. (2010): A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, (72): 175–323.
- Bourdieu, P. (2018): Social Space and the Genesis of Appropriated Physical Space. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42(1): 106–114.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. (2023): *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.
- Carling, J. (2002): Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(1): 5–42. <https://doi.org/10.1080/13691830120103912>
- Cohen, S. A. – Gössling, S. (2015): A darker side of hypermobility. *Environment and Planning A*, 47(8): 1661–1679. <https://doi.org/10.1177/0308518X15597124>
- Coulter, R. – Ham, M. van – Findlay, A. M. (2016): Re-thinking residential mobility: Linking lives through time and space. *Progress in Human Geography*, 40(3): 352–374. <https://doi.org/10.1177/0309132515575417>
- Cresswell, T. (2006): *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203446713>
- Czibere, I. – Loncsák, N. (2025): Why Don't They Leave? Reasons for the Immobility of Young Adults Remaining in Villages in Deprived Areas. *European Countryside*, 17(1): 27–46. <https://doi.org/10.2478/euco-2025-0002>
- Danyluk, M. – Ley, D. (2007): Modalities of the new middle class: Ideology and behaviour in the journey to work from gentrified neighbourhoods in Canada. *Urban Studies*, 44(11): 2195–2210. <https://doi.org/10.1080/00420980701520277>

- Debray, A. – Ruysse, I. – Schewel, K. (2022): *Voluntary immobility: A global analysis of staying preferences*. The IMI Working Paper Series no. 176. Oxford: International Migration Institute.
- Durst, J. – Nyíró, Z. – Bereményi, Á. (szerk.) (2022): *A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Budapest: Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Elliott, A. – Urry, J. (2010): *Mobile Lives*. London–New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203887042>
- Farrugia, D. (2016): The mobility imperative for rural youth: the structural, symbolic and non-representational dimensions rural youth mobilities. *Journal of Youth Studies*, 19(6): 836–851. <https://doi.org/10.1080/13676261.2015.1112886>
- Flamm, M. – Kaufmann, V. (2006): Operationalising the Concept of Motility: A Qualitative Study. *Mobilities*, 1(2): 167–189.
<https://doi.org/10.1080/17450100600726563>
- Green, J. – Steinbach, R. – Datta, J. (2012): The travelling citizen: Emergent discourses of moral mobility in a study of cycling in London. *Sociology*, 46(2): 272–289. <https://doi.org/10.1177/0038038511419193>
- Hadas, M. (2022): *Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003179702>
- Hannam, K. – Sheller, M. – Urry, J. (2006): Editorial: Mobilities, immobilities and moorings. *Mobilities*, 1(1): 1–22. <https://doi.org/10.1080/17450100500489189>
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Henriksson, M. – Berg, J. – Lindkvist, C. – Lucas, K. (2021): Questioning mobility ideals—the value of proximity for residents in socially deprived urban areas in Sweden. *Mobilities*, 16(5): 792–808. <https://doi.org/10.1080/17450101.2021.1947134>
- Hillier, J. – Rooksby, E. (szerk.) (2005) *Habitus: A Sense of Place*. London–New York: Routledge.
- Hjorthol, R. J. – Bjørnskau, T. (2005): Gentrification in Norway: Capital, culture or convenience? *European Urban and Regional Studies*, 12(4): 353–371.
<https://doi.org/10.1177/0969776405058953>
- Hoang, L. A. (2023): Migrant immobilities in the periphery. Insights from the Vietnam–Russia corridor. *Mobilities*, 18(6): 985–999. <https://doi.org/10.1080/17450101.2023.2177183>
- Hofstede, H. – Saleminck, K. – Haartsen, T. (2023): The journey of staying. A transitional and mobility perspective on the staying rural preferences of rural young adults. *Sociologia Ruralis*, 63(4): 947–968. <https://doi.org/10.1111/soru.12434>
- Jónsson, G. (2011): *Non-migrant, sedentary, immobile, or 'left behind'? Reflections on the absence of migration*. The IMI Working Papers Series. no. 39. Oxford: International Migration Institute.

- Kaufmann, V. (2016): *Re-Thinking Mobility: Contemporary Sociology*. London–New York: Routledge.
- Kaufmann, V. – Audikana, A. (2020): Mobility capital and motility. In Jensen, O. B. – Lassen, C. – Kaufmann, V. – Freudendal-Petersen, M. – Gøtzsche Lange, I. S. (szerk.): *Handbook of Urban Mobilities*. London: Routledge, 41–47. <https://doi.org/10.4324/9781351058759-4>
- Kaufmann, V. – Bergman, M. M. – Joye, D. (2004) Motility: Mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4): 745–756. <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2004.00549.x>
- Kaufmann, V. – Viry, G. (2015): High Mobility as Social Phenomenon. In Viry, G. – Kaufmann, V. (szerk.): *High Mobility in Europe: Work and Personal Life*. London: Palgrave Macmillan, 1–15. https://doi.org/10.1057/9781137447388_1
- Kovai, C. – Vignvári, A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. <https://doi.org/10.17649/tet.34.3.3284>
- Löw, M. (2016): *The Sociology of Space Materiality, Social Structures, and Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- Marston, G. – Zhang, J. – Peterie, M. – Ramia, G. – Patulny, R. – Cooke, E. (2019): To move or not to move: mobility decision-making in the context of welfare conditionality and paid employment. *Mobilities*, 14(5): 596–611. <https://doi.org/10.1080/17450101.2019.1611016>
- Mata-Codesal, D. (2015): Ways of Staying Put in Ecuador. Social and Embodied Experiences of Mobility-Immobility Interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(14): 2274–2290. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2015.1053850>
- Mata-Codesal, D. (2018): Is it simpler to leave or to stay put? Desired immobility in a Mexican village. *Population, Space and Place*, 24(4): e2127. <https://doi.org/10.1002/psp.2127>
- Németh, K. (2023): Társadalmi tér, fizikai tér és habitus. Elméleti csomópontok és kutatási irányok. *Szociológiai Szemle*, 33(2): 56–80. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.3>
- Németh, K. (2024): Habitus és identitás: Az egyénre irányuló empirikus vizsgálatok néhány elméleti és módszertani kérdése. *Socio. hu. Társadalomtudományi Szemle*, 14(2):84–106. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.84>
- Østergaard, J. – Pless, M. – Blackman, S. – MacDonald, R. (2024): ‘Nothing happens here, but that’s ok’. Reflexivity, immobility and staying among young people in marginalised rural locations. *Journal of Youth Studies*, 27(9): 1256–1273. <https://doi.org/10.1080/13676261.2024.2352716>
- Preece, J. (2018): Immobility and insecure labour markets: An active response to precarious employment. *Urban Studies*, 55(8): 1783–1799. <https://doi.org/10.1177/0042098017736258>

- Ravn, S. (2022): Reframing immobility: young women aspiring to 'good enough' local futures. *Journal of Youth Studies*, 25(9): 1236–1250.
<https://doi.org/10.1080/13676261.2021.1948515>
- Reed-Danahay, D. (2020): *Bourdieu and Social Space. Mobilities, Trajectories, Emplacements*. New York–London: Berghahn.
- Robins, D. (2022): Immobility as loyalty: 'Voluntariness' and narratives of a duty to stay in the context of (non)migration decision making. *Geoforum*, 134: 22–29.
<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2022.05.017>
- Schewel, K. (2020): Understanding Immobility: Moving Beyond the Mobility Bias in Migration Studies. *International Migration Review*, 54(2): 328–355.
<https://doi.org/10.1177/0197918319831952>
- Schewel, K. – Fransen, S. (2022): Who prefers to stay? voluntary immobility among youth in Ethiopia, India, and Vietnam. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(19): 4457–4484. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2092085>
- Sheller, M. (2015): Racialized Mobility Transitions in Philadelphia. Connecting Urban Sustainability and Transport Justice. *City and Society*, 27(1): 70–91.
<https://doi.org/10.1111/ciso.12049>
- Sheller, M. – Urry, J. (2006): The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2): 207–226. <https://doi.org/10.1068/a37268>
- Silva, A. V. da (2024): Beyond the American dream: unveiling the complexity of young people's (im)mobility in Governador Valadares, Brazil. *Mobilities*, 20(1): 175–192. <https://doi.org/10.1080/17450101.2024.2393333>
- Stockdale, A. – Haartsen, T. (2018): Editorial introduction. Putting rural stayers in the spotlight. *Population, Space and Place*, 24 (4): e2124.
<https://doi.org/10.1002/psp.2124>
- Thurlow, C. – Jaworski, A. (2006): The alchemy of the upwardly mobile. Symbolic capital and the stylization of elites in frequent-flyer programmes. *Discourse and Society*, 17(1): 99–135. <https://doi.org/10.1177/0957926506058066>
- Tomay, K. – Berger, V. (2024): Inclusion or Exclusion? The Spatial Habitus of Rural Gentrifiers. *Social Inclusion*, 12: 1–17. <https://doi.org/10.17645/si.7787>
- Urry, J. (2000): *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203021613>
- Urry, J. (2007): *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Urry, J. (2016): Moving on the Mobility Turn. In Canzler, W. – Kaufmann, V. – Kesselring S. (szerk.): *Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective*. Hampshire, Burlington: Ashgate, 13–23. <https://doi.org/10.4324/9781315550459-3>
- Váradi, M. M. (2020): Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben. Szakirodalmi tekintés empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, 34(3): 114–141.
<https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3285>
- Wacquant, L. (2007): Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality. *Thesis Eleven*, 91(1): 66–77. <https://doi.org/10.1177/0725513607082003>

- Zhang, M. (2024): The hypermobile and the rest: capital conversion and inclusion/exclusion in an emerging student migration in China. *Mobilities*, 19(3): 463–485. <https://doi.org/10.1080/17450101.2023.2263177>
- Zsinka, F. (2024): Mobil szociológia? Az új mobilitási paradigma programja a szociológia megújítására. *Szociológiai Szemle*, 34(1): 83–116. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2024.1.4>

Függelék

1. táblázat: Az interjúalanyok szociodemográfiai adatai

Interjúalany	nem	életkor	legmagasabb befejezett iskolai végzettség	születés kori lakóhely
Márton	férfi	22	érettségi	másik falu
Balázs	férfi	24	technikum	Háromszeg
Laura	nő	35	8 általános	másik falu
Evelin	nő	32	8 általános	másik falu
Krisztina	nő	54	8 általános	másik falu
Etelka	nő	78	8 általános	város
Pál	férfi	67	8 általános	Háromszeg
Natália	nő	29	0	város
Roland	férfi	28	8 általános	Háromszeg
Júlia	nő	76	0	másik falu
Tamás	férfi	77	0	másik falu
Éva	nő	54	8 általános	város
Katalin	nő	54	8 általános	külföld (Románia)
Klára	nő	62	8 általános	másik falu
Dávid	férfi	26	szakközépiskola	Háromszeg
Szilvia	nő	47	érettségi	Háromszeg
Brigitta	nő	22	szakközép	Háromszeg
Mihály	férfi	66	8 általános	másik falu
Zsolt	férfi	35	8 általános	Háromszeg
Ferenc	férfi	60	8 általános	város
Endre	férfi	77	8 általános	város
Tímea	nő	38	8 általános	város
Alex	férfi	22	8 általános	Háromszeg
Noémi	nő	28	8 általános	másik falu
Martin	férfi	18	8 általános	Háromszeg
Attila	férfi	31	szakiskola	Háromszeg
Sándor	férfi	68	szakközépiskola	másik falu
József	férfi	72	szakközépiskola	Háromszeg
Nikolett	nő	21	8 általános	város
Gábor	férfi	61	8 általános	másik falu
Margit	nő	50	8 általános	másik falu

„A tanító néni nagyon ki tudja szűrni, hogy ki alkalmas”¹

Korai szelekció, elváló oktatási utak a miskolci óvodákban

„The teacher has a keen eye for spotting who cut out for it”

Early selection, diverging educational paths in Miskolc kindergartens

Zolnay János²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.20102>

Beérkezés: 2025.08.20.

Átdolgozott változat beérkezése: 2026.01.25.

Elfogadás: 2026.04.18.

Összefoglaló: Nemzetközi összehasonlító mérések szerint a magyarországi közoktatás szelektivitása nagymértékű, és lényegi kérdés, hogy az oktatási utak szétválása lehúzódt-e az óvodák szintjére. Ez a tanulmány Miskolc nagyváros harminc óvodájában, kevert módszertannal készült vizsgálaton alapul, és a város oktatási kvázipiacának releváns folyamatait elemezve igyekszik választ adni az alapkérdésre. Az egyházi fenntartásba került általános iskolák többsége teljes oktatási vertikum létrehozására törekedett, ezért megalapította saját óvodáját. Az önkormányzati fenntartásban működő óvodákra nagy szülői és iskolai nyomás helyeződött, hogy vegyék át az iskolai szelekciós műveletek jelentős részét, és alakítsanak ki ők is exkluzív vagy előszelekciós kapcsolatot állami, egyházi vagy alapítványi fenntartású általános iskolákkal. A városban az óvodai ingázás, illetve az óvodai intézményközi szegregáció nagyon magas, a 3-4 éves gyerekek közel fele valamiféle szelekciós eljárást követően iratkozik be óvodába. Az óvodaválasztás pedig jelentős számú diák esetében befolyásolja, hogy milyen iskolában kezdenek meg tanulásaikat. Ez a folyamat három-négyéves életkorra hozza előre a tanulói utak szétválását.

Kulcsszavak: korai szelekció, óvodai előszelekció, óvodai ingázás, óvodai szegregáció

Abstract: According to PISA results, public education in Hungary is highly selective and it is a crucial question whether early tracking of children by their presumed abilities has been extended to kindergarten level. This study is based on a mixed-methods survey conducted in thirty kindergartens in the metropolitan education quasi-market of Miskolc and strives to understand the process. Most of

1 A szerző köszönetet mond Szabó Agnesnek és Zöld Zsófiának hozzáértő és önzetlen segítségükért.

2 Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, egyetemi adjunktus, ORCID: 0009-0001-8505-2947, e-mail: zolnayj@or-zse.hu

the primary schools that had been transferred to church maintenance sought to establish a complete educational system and therefore founded their own kindergartens. Parents and schools put pressure on municipal kindergartens to take over a significant part of the school selection process and to establish exclusive or pre-selection relationships with state, church, or foundation-run primary schools too. The degree of segregation and commuting rate among preschoolers is very high in the city and their commuting patterns also like those of primary schoolchildren. Nearly half of 3-4-year-old children enroll in kindergarten after some form of selection process. For a significant number of preschoolers, the choice of preschool determines the reputation and standard of the school where they will begin their studies. As a result of this process, preschoolers and schoolchildren are separated into different educational paths at the age of three or four years.

Keywords: early educational selection, early tracking, selection, segregation at kindergarten level

I. Bevezető

Ez a tanulmány a miskolci önkormányzati fenntartású óvodákban készült vizsgálat eredményein alapul. A CEU Demokrácia Intézetének keretében a 2023–2024-es tanévben végzett kutatás alapvetően arra a kérdésre kereste a választ, hogy az oktatási szelekció, illetve az oktatási utak korai szétválása „lehúzódt-e” az óvodák szintjére. A kutatás az intézményi stratégiákat és térpercepciót, az óvodai ingázást, az óvodai szintű etnikai szegregációt, az óvodai-iskolai előszelekciót vizsgálta, földrajzi alapegysége pedig a miskolci városi oktatási kvázipiac volt. Bár a fogalom ahhoz a kritikai megközelítéshez kapcsolódik, amely egy közszolgáltatás piaci logikával való összeegyeztethetlenségére hívja fel a figyelmet, magam alapvetően leíró értelemben használom: lokálisan azt a földrajzi kört, illetve intézmények azon halmazát nevezem oktatási kvázipiacnak, amelyen belül, illetve amelyek között az adott oktatási portfólió – tehát a közoktatási javak és szolgáltatások – iskolahasználók közötti elosztása, illetve a diákok iskolák közötti elosztása megtörténik.

A kérdés azért lényegi, mert a magyarországi közoktatás minden nemzetközi összehasonlító mérés szerint évtizedek óta a fejlett világ egyik legegyszerűsebb és legszelektívebb rendszere (Istenes & Péczeli, 2010; Csapó et al., 2014; Radó, 2020, 2023), jóllehet ezt 2011-ig ellensúlyozta a legrosszabb helyzetű csoportoknak is pótlólagos esélyeket teremtető középiskolai expanzió és a 18 éves korig tartó tankötelezettség (Istenes & Péczeli, 2010; Havas & Zolnay, 2011). A rendszerszerű szelektivitás elválaszthatatlan a szelekciós nyomástól, illetve az oktatási utak korai szétválásától (Velkey, 2019). Az óvodák eredendő funkciója és pedagógiai krédója miatt azonban nem magától értetődő, hogy az óvodák iskolai előszelekciós szerepet is betöltenek, jóllehet néhány kutató már az előző oktatási korszakban felhívta erre a figyelmet (Havas, 2004; Török, 2005; Berényi et al., 2005; Berényi, 2026). Későbbi elemzések szerint a nemzetközi szakirodalom több országban is az óvodai nevelés „iskolásításáról” ír, tehát arról, hogy az intézmények az óvodásokat egyre inkább „tanuló alanyoknak” tekintik, és a pedagógiai programok a tanításukra helyezik a hangsúlyt a játék és a gondoskodás helyett (Szőke & Geambaşu, 2023). Az említett

szerzőpáros magyarországi kutatása is igazolta az „iskolásítási” trendet és az óvodákra emiatt nehezedő szülői nyomást.

Ennek a vizsgálatnak az újdonsága, hogy egy nagyvárosi oktatási kvázipiac egészében próbált választ kapni a kutatás alapvető kérdésére. A tanulmány nem első-sorban a koragyermekkori nevelésre és gondoskodásra koncentrál, hanem arra, hogy mi az óvodák szerepe az oktatás egészének szelekciós mechanizmusaiban. Miskolc fontos és izgalmas színhelye az oktatási folyamatok kutatásának (Lengyel, 2009; Havasi, 2018). A településtörténeti okokból rendkívül tagolt és elhúzódo posztindusztriális válsággal küzdő nagyvárosban magas a roma óvodások, illetve tanulók aránya, és a választási lehetőséggel rendelkező óvoda- és iskolahasználó családok az etnikai (vagy etnikai jellegűnek észlelt) konfliktusok miatt különösen fontosnak tartják, hogy gyerekeik számára minél korábbi életkorban exkluzív óvodai-iskolai utakat építsenek ki. A tágabb oktatáspolitikai kontextus megértését segítette, hogy Miskolcon két korábbi oktatási vizsgálatot is végeztünk (Zolnay, 2005, 2023).

A kevert módszertannal dolgozó aktuális kutatás keretében felkerestük a város harminc önkormányzati fenntartású óvodáját. Adatokat gyűjtöttünk, hogy elkészíthessük a város óvodásainak ingázási térképét, meghatározhassuk a különféle óvodáscsoportok ingázásának irányát, illetve sikerességét, valamint az óvodai szegregációt. Interjú készítettünk valamennyi tagóvoda-vezetővel. Vizsgáltuk az oktatásról szóló legfontosabb önkormányzati és tankerületi dokumentumokat.

Tanulmányunkban áttekintjük a téma szakirodalma relevánsnak tekintett részét és a kutatás módszertanát. Ezt követően ismertetjük a kutatás lokális oktatáspolitikai kontextusát: összefoglaljuk a miskolci oktatáspolitikai közelmúltjának és jelenének legfontosabb trendjeit. Rátérve a kutatási eredmények ismertetésére, összefoglaljuk az óvodai etnicitáskonstrukció legfontosabb narratív jellemzőit, majd az óvodák (általunk felvett ingázási adatok alapján meghatározott) ingázási státuszát, illetve (az interjú módszerrel azonosított) térstratégiáit. Ezt követően ismertetjük az óvodákban megfigyelt előszelekció, illetve előszelekciós óvoda-iskola kapcsolat típusait, valamint az óvodások megoszlását. Végül elemezzük az óvodai szegregációt, az ingázási mérlegeket,³ illetve a különféle óvodás csoportok ingázásának irányát.⁴

II. Elméleti háttér

Kiinduló állításunk szerint az oktatási szelekció mindig föntről lefelé irányuló hatású, mivel az oktatási portfólió kisajátításában és a vesztesek kiszorításában érdekelt csoportok arra törekszenek, hogy minél korábbi életkorra nyomják le az első szelekciós pontot, és minél korábbi életkortól kezdve építsenek ki maguk számára

3 A beingázók aránya az elingázókhoz képest.

4 Azokat az óvodásokat vagy diákokat nevezzük oktatási ingázóknak, akik egy adott településen belül nem a körzeti intézménybe iratkoznak be.

exkluzív oktatási utakat. A magyarországi közoktatást 1985 óta ez a trend jellemzi (Radó, 2018). A diverzifikált iskolarendszer kialakulása, tehát a hat- és nyolcosztályos középiskolák létrejötte tíz-, illetve tizenkét éves korra vitte le az első szelekciós pontot (Berényi, 2022). Az általános iskolák közötti presztízskülönbségek növekedése, az iskolaegyháziasítás, illetve a szegregáció miatt a választási lehetőséggel bíró szülők már alsó tagozatban igyekeznek exkluzív iskolai utat biztosítani gyerekeiknek (Gurzó & Horn, 2015). Az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai sikerét, a szerkezeti reformok kritikus tömegének trendfordító és a szelekciós pontokat egyre későbbi életkorra toló hatását a tágabb régióban az 1999-es lengyel oktatási átalakítás példázza (Jakubowski, 2021).

Nem kétséges, hogy minél szelektívebb egy iskolarendszer, illetve minél liberálisabb az iskolaválasztás, annál nagyobb a korai iskolaválasztás jelentősége, és ebben szerepe van az iskolát megelőző óvodai szakasz hosszának is. Az OECD-országok többségét a területileg lehatárolt ellátási körzet, illetve a körzeten kívüli iskolaválasztás valamilyen kombinációja jellemzi, esetleg kiegészítve a fizetős magániskolák igénybevételét megkönnyítő „voucher” rendszerrel. Az országok egy kisebb csoportját kötött iskolaválasztási rendszer jellemzi, míg néhány országban a szülők kötöttség nélkül választhatnak iskolát (Musset, 2012). Az utóbbi kategóriába tartozó országokban nagy jelentősége van az iskolai, illetve óvodai szelekció rejtett mechanizmusainak (Bourabain et al., 2023).

Összetettebb kérdés az etnicitás szerepe a szelekcióban. Az iskolai szelektivitás feltételezett képességen alapuló modelljében az iskolák alapvetően nem a diákok (vélelmezett) etnicitása szerint válogatnak a gyerekek között, hanem szüleik ESCS-indexe⁵ által valószínűsített iskolai teljesítményük alapján (Kertesi & Kézdi, 2004). A szülők társadalmi helyzete, iskolai végzettsége, illetve a diákok valószínű kompetenciaeredményei között minden oktatási rendszerben szoros korreláció figyelhető meg, legfeljebb a korreláció erőssége tér el országonként (OECD, 2022; Radó, 2023). Eszerint tehát az iskolák arra törekuszenek, hogy minél több képzett és magas státuszú szülő gyerekét vegyék fel, és távol tartsák a többieket. A feltételezett képességen alapuló szelekció modellje szerint amennyiben egy etnikai csoport ESCS-indexe (tehát a szülők társadalmi státusza és iskolai végzettsége) lényegesen rosszabb, mint a többségé, akkor a feltételezett képességen alapuló szelekció szükségképpen etnikai szegregációhoz vezet. Egy németországi kvantitatív vizsgálat is hasonló eredményre jutott. Eszerint az óvodák kisebb valószínűséggel javasolják török vagy török családi háttérű gyerekeknek a korai iskolakezdést, ám az etnikai jellegű elfogultság csak a látszat, mivel valójában a szülők iskolai végzettsége a magyarázó változó (Becker & Tuppatt, 2018). Nem kétséges, hogy Magyarországon (és a tágabb régióban) a romák súlyos diszkriminációnak vannak kitéve, és a magyarországi oktatási szelekció erősen etnicizált jellegű, ugyanakkor az oktatási szelekció során egyszerre érvényesül a

5 Economic, Social and Cultural Status: az OECD-, illetve a PISA-vizsgálatok által használt családi szocioökonómiai háttérindex.

feltételezett képességen alapuló szelekció (és a közvetett szegregáció), illetve a közvetlen, tehát a látható etnicitást diszkrimináló szegregáció.

Témánk szempontjából ennek azért van nagy jelentősége, mert az általános iskolák már a leendő kisdíákok esetében is számottevő bemeneti szelekció alapján döntenek a felvételtől, hiszen a későbbi kompetenciamérések alapvetően meghatározzák az iskola oktatási piaci pozícióját. Természetesen az óvodák is mérik, illetve fejlesztik a gyermekek készségeit, sőt, adott esetben még tehetséggondozó programokat is tartanak, de – ellentétben az általános iskolákkal – az óvodákban nincs olyan kompetenciamérés, kompetenciaeredmény, amely alapvetően kijelölné az adott intézmény helyét a hierarchiában, és alapvetően orientálná az intézményválasztó szülők döntését. Az óvodákra vonatkozóan tehát a feltételezett képességen alapuló szelekció modellje közvetlenül nem értelmezhető. Gondolatmenetünk szerint így vagy direkt etnikai diszkrimináció érvényesül, vagy az óvodák „iskolásítási” folyamata.

A magyarországi magas közoktatási ingázási rátára – vagyis azoknak az óvodásoknak és iskolásoknak az arányára, akik egy adott településen belül nem a körzeti intézménybe iratkoznak be – már az ezredforduló után felfigyeltek a kutatók (Havas et al., 2002; Havas & Zolnay, 2011), azonban igazi fontosságára egy, száz magyarországi városban végzett 2011-es szegregációs vizsgálat mutatott rá (Kertesi & Kézdi, 2013). Országos és helyi vizsgálatok szerint a nagyvárosokban az állami fenntartású általános iskolák között a tanulói ingázás 60 százalék körül mozog (Kertesi & Kézdi, 2013; Neumann, 2008; Zolnay, 2018) A ingázás azért lényegi eleme a magyarországi közoktatás szelektivitásának, mert nemzetközi összehasonításban is egyedülálló, hogy a magyarországi városokban a térbeli és az oktatási szegregáció között nincs szignifikáns kapcsolat, ugyanis az ingázás olyan nagy mértékű, hogy képes semlegesíteni a térbeli hatást (Kertesi & Kézdi, 2013). Szabad iskolaválasztás esetén a rendszer szelektivitását alapvetően két folyamat vezérli: a magas presztízű iskolák és a magas ESCS-indexű diákok kölcsönös választása, illetve az alacsony ESCS-indexű diákok kizorítása (Zolnay, 2018).

Térérzékenységnek, illetve azon alapuló térstratégiának nevezzük, ha egy óvoda vagy iskola úgy véli, oktatási kvázipiaci státusza, valamint a környező városrészellátási körzetének urbanisztikai státusza között összefüggés van, illetve lényegesnek tartják, hogy hol húzódnak körzetük határai. Minél magasabb az óvodások és diákok ingázási rátája, annál inkább alaptalan a feltevés, és annál inkább valószínű a stratégia inverz hatása.

Végül a kutatás tárgya elválaszthatatlan az oktatási intézmények tömeges egyháziasításától, illetve annak különféle, egymást nem kizáró értelmezéseitől (Ercse & Radó, 2019). Az elemzők között még abban a kérdésben sincs egyetértés, hogy vajon az egyházi fenntartású oktatási intézmények magánintézmények, vagy pedig a közoktatás részei (Maussen & Bader, 2015). Megítélésünk szerint érdemes óvatosan kezelni azokat a teóriákat, amelyek az egyháziasítást államtalanító vagy populistá, esetleg neoliberálisnak nevezett folyamatként értelmezik (Ball, 2012; DeHanas

& Shterin, 2018). Az elsődleges cél nem a kiadáscsökkentés volt, hanem a transzferjövödelmek, kedvezmények és szolgáltatások, így az oktatási szolgáltatások elosztásának megváltoztatása a közép- és alsó középrétegeknek kedvezve (Szikra & Autischer, 2025). Magyarországon például az egyházi oktatási intézmények finanszírozása nem kevesebb, hanem jóval több pénzébe kerül az adófizetőknek, mint az állami fenntartású intézményeké (Keller & Szóke, 2022). A rendszerváltást követően a nagy egyházak jórészt magas presztízssű általános és középiskolákat tartottak fenn, ám 2019-ben már a szegregált iskolák 14-15 százalékát is egyházak működtették. Az iskolaegyháziasítás tehát hozzájárult az intézmények polarizációjához, ugyanakkor az oktatási intézmények jelentős részében a vallásos jelleg csak formalitás (Neumann, 2025).

III. Módszertan

A kutatás kevert módszertannal készült. Az adatfelvétel célját és részleteit előzetesen tisztázva a fenntartóval az önkormányzati óvodákban, intézményenként és óvodai csoportonként összeírtuk az óvodásokat, köztük a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülő, a halmozottan hátrányos helyzetű, és az óvodák által a vizsgált tanévben romának becsült óvodásokat. Az összeírás során az óvodások nevét nem ismertük meg. A roma óvodások azonosítása külső klasszifikációval történt. Elkülönítettük a miskolci és a vidékről bejáró óvodásokat. Utóbbiak között azonosítottuk a körzetes óvodásokat, a nem körzetesek körében pedig az óvodások állandó lakóhelye szerinti óvodakörzetét. Az azonosítás a fenntartó hatályos óvodai körzetfelosztása, illetve utcajegyzéke alapján történt, a név nélküli konkrét lakcímeiket azt követően töröltük. Az adatelemzés során lehetővé vált annak meghatározása, hogy hány gyerek él az egyes önkormányzati fenntartású óvodák óvodai körzeteiben, közülük az adott tanévben hányan jártak a körzeti óvodába, hányan ingáztak, és pontosan mely óvodákba.

Ugyancsak lehetővé vált az óvodakörzetekben élő és az óvodába járó gyerekek számának összehasonlítása, a beingázók és elingázók számának összehasonlítása, a lakóhelyi-óvodahasználati⁶ és ingázási mérlegek elkészítése, valamint az óvodák ingázási státuszának meghatározása. Az óvodákat az óvodások szociális státusza, tehát a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülők és a halmozottan hátrányos helyzetűek aránya szerint rendeztük hierarchikus sorrendbe, az iskolák presztízssorrendjének meghatározásához pedig több év kompetenciaméréseit vettük alapul. Többéves adatsor alapján ugyancsak vizsgáltuk az óvodások iskolai továbbtanulását. A kutatás, illetve adatfelvétel csak az önkormányzati fenntartású óvodákra terjedt ki, ugyanakkor szükség volt az egyházi fenntartású óvodák létszámadataira is. Ehhez részben a nyilvános intézményi statisztikákat, részben az

6 Az óvodába járók aránya az óvodakörzetben élőkhez képest.

önkormányzati fenntartó adatait használtuk. Összevetettük az óvodai és az általános iskolai ellátási körzeteket, illetve a körzetek által felölelt utcákat.

Az intézményközi szegregációt disszimilitási index (DI) segítségével mértük. Az adatgyűjtés kontrafaktuális elemzést is lehetővé tett: meghatároztuk, hogy mekkora lenne a szegregáció, ha minden óvoda a saját lakóhelye szerinti intézménybe járna, tehát azt, hogy a szegregációt milyen mértékben magyarázza az óvodások térbeni, lakóhelyi eloszlása, illetve milyen mértékben az ingázás.

Mind a harminc tagóvoda vezetőjével interjút készítettünk, arra kérve őket, hogy jellemezzék az óvodásokat, az óvodát körülvevő városi teret és saját intézményük helyzetét. Az interjúk során alapvetően öt témakört érintettünk: a) az óvoda kvázipiaci helyzete Miskolcon, illetve a városrészben; b) a városrész jellemzői; c) az óvodások jellemzői; d) az óvoda pedagógiai programja, illetve stratégiái; e) kapcsolat és együttműködés az iskolákkal. Kértük az óvodavezetőket, hogy beszéljenek saját szakmai életútjukról, illetve arról, miként látják intézményük jövőjét. Fontos szempont volt, hogy van-e az óvodának „története”, tehát változott-e a helyzete az elmúlt években. Az interjúkat többféle szempontból elemeztük: a szövegek (nem számszerű módon) „kirajolták” a városi oktatási kvázipiac dinamikáját, a konkrét intézményi stratégiákat, azok szándékolt és inverz következményeit, és azon külső tényezőket, amelyekkel szemben az intézményvezetők tehetetlennek érzik magukat. Másrészt az interjúkat alapvetően szövegszerűen, elbeszéléseként értelmeztük.

IV. A kutatás lokális oktatáspolitikai kontextusa

A miskolci óvodák helyzetét döntően a városi oktatási erőter és annak változásai határozzák meg. A 2005-ben, illetve 2020-ban végzett kutatásunk feltárta, hogy az ezredfordulón az akkor még iskolafenntartó önkormányzat sajátos oktatási modellt vezetett be azzal a céllal, hogy megakadályozza a kontrollálhatatlan intézményközi szegregációt és évközi iskolaváltásokat (Zolnay, 2005, 2023). A modell az oktatási kvázipiac szegmentálódását intézményesítette, és belső szegregációval kívánta stabilizálni a beiskolázási arányokat: a szegregálódó iskolákban a középrétegek számára vonzó, összvárosi beiskolázású, két tannyelvű osztályokat indított. A roma tanulók gyakorlatilag teljesen ki voltak rekesztve a két tannyelvű oktatásból. A szegregációs mintázat lényege az volt, hogy az iskolákon belüli szegregáció mértéke meghaladta a szintén nagymértékű intézményközi szegregációt. A miskolci oktatási modell egy évtized után összeomlott, és a városban mindaz bekövetkezett, amit az önkormányzat annak idején el akart kerülni. Az általános iskolák státusza polarizálódott, és az iskolákon belüli szegregáció helyett az intézményközi szelekció és szegregáció lett a domináns (Zolnay, 2023).

Mostanra a városban három államosított és egy egyházi fenntartású általános iskola vált teljesen szegregálttá, további négy állami és egy egyházi fenntartású iskola erőteljesen szegregálódik, vagy legalábbis jelentősen romlik a presztízse. Hat, egy-

kor önkormányzati fenntartású általános iskola presztízse jelentősen javult, részben egyháziasítás, részben körzetfelosztási alku következtében.⁷ Az intézményközi szegregáció dominanciája miatt lezuhant a „white flight küszöb”, tehát az a kritikus romaarány, ami a többségi családokat iskolaváltásra készíti. A miskolci oktatási modell eredetileg a választási lehetőséggel rendelkező diákok nagyarányú, de szervezett és kontrollált iskolai ingázásával számolt. A modell összeomlását követően az iskolák részben határvédelmi, részben izolációs stratégiát követtek. Az első esetben a körzeten kívüli, a második esetben a körzeten belüli gyerekek között szelektálnak.

A miskolci óvodások 27 százaléka egyházi óvodába jár, ami lényegesen meghaladja a megyei jogú városok átlagát (Varga, 2023). Az egyháziasítás révén nem csupán a területi ellátási kötelezettséggel nem járó szelektív oktatási kínálat növekedett meg. Témánk szempontjából az egyháziasítás legfontosabb következménye az volt, hogy az egyházi iskolák létrehozták saját óvodáikat, és ezzel komplex egyházi óvoda-általános iskola intézmények jöttek létre, hároméves korra csökkentve az első szelekciós pontot és az oktatási utak szétválását. Ez volt az önkormányzati fenntartású óvodákat érő legnagyobb kihívás. Miskolcon négy római katolikus, öt református, egy evangélikus és egy baptista iskola hozott létre saját óvodát. Utóbbi helyzete speciális, mert egy szegregált iskola hozott létre szegregált óvodát. Működik még egy református és egy görögkatolikus óvoda, amelyek nem tartoznak iskolákhoz. A miskolci egyházi óvodákba járók 71 százaléka jár komplex óvoda-iskola intézménybe – 62 százalékuk nem szegregált, 9 százalékuk szegregált intézménybe –, míg 29 százalékuk iskolához nem tartozó egyházi óvodába jár (1. és 2. táblázat). Az egyházi iskolák többsége által kiépített komplex óvoda-iskola intézmények mintájára az önkormányzati fenntartású óvodák egy része is szülői és iskolai nyomás alá került, hogy valamilyen formában építsenek ki óvoda-iskola együttműködést.

1. táblázat: Az óvodások megoszlása a különféle fenntartású miskolci óvodák között a 2023–2024-es tanévben

Az óvoda fenntartója	Az óvodások száma	Az óvodások megoszlása %
Önkormányzati fenntartású óvodába járók	3162	71
Egyházi fenntartású óvodába járók	1317	29
Összesen	4479	100

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

⁷ Az érintett intézményvezetők elmondása szerint a körzetfelosztási alknak az volt a lényege, hogy az érintett iskola egy slum terület bezárt iskolájának tanulói közül átvett alacsony presztízszű diákokat, de a slum területek utcáit nem csatolták a körzethez. Miután a kimenő diákok végeztek, az iskola egyháziasításának már nem volt akadálya.

2. táblázat: Az óvodások megoszlása az egyházi fenntartású óvodák között Miskolcon a 2023–2024-es tanévben

Az egyházi óvodákba járók közül	Az egyházi óvodákba járó óvodások száma	Az egyházi óvodákba járó óvodások megoszlása %
Nem szegregált komplex egyházi óvoda-iskola óvodájába járók	817	62
Szegregált komplex egyházi óvoda-iskola óvodájába járók	123	9
Iskolához nem tartozó egyházi óvodába járók	377	29
Összesen	1317	100

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

A miskolci oktatáspolitikai egyik legfontosabb jellemzője a „térmetzsés”, tehát az iskolakörzetek egy részének szándékos szegregatív kialakítása volt. Az óvodai és az általános iskolai beiskolázási körzetek összehasonlításából tudjuk, hogy az állami iskolafenntartó három belterületi slum övezetet két, településföldrajzilag távoli, szegregálódó, és ezáltal gyorsan teljesen szegregálttá váló általános iskolához csatolt. A negyedik szegregatív „térmetzsés” a város legsúlyosabb urbanisztikai problémájához, az öt-hatezer fős „vadtelephez”⁸ kapcsolódik. Az ország legnagyobb városi „vadtelepe” a sok évtizedes kiszorító városfejlesztési projektek okán duzzadt fel az elmúlt évtizedekben (Tóth, 1988, Lengyel, 2009; Havasi, 2018). Egy nagy kiterjedésű településrészen az önkormányzat, a tanterület és két egyházi fenntartó összehangolt, komplex stratégiát alakított ki annak érdekében, hogy a „vadtelepen” élő gyerekek többségét „kiszervezzék” egy teljesen szegregált egyházi óvodába. Kisebb részük egy szintén szegregált önkormányzati fenntartású óvodába jár. Az egyházi óvodából a gyerekek egy ugyancsak teljesen szegregált egyházi iskolába iratkoznak be, míg az önkormányzati óvodából az iskolakörzet-felosztás miatt, csak viszonylag távol fekvő, szintén teljesen szegregált állami fenntartású általános iskolában kezdenek meg tanulmányaikat.

Az intézményközi iskolai szegregáció és a szegregatív célú fenntartói „térmetzsések” megnövelték annak a jelentőségét, hogy az óvodakörzetekhez tartozó utcák melyik állami fenntartású általános iskola körzetéhez tartoznak, és ezzel összefüggésben megnövekedett az óvodai ingázás jelentősége is. Az óvodák részben erre a két tényezőre reagálva alakították ki intézményi térérzékenységüket és térstratégiájukat. A miskolci oktatáspolitikai évtizedek óta erősen etnicizált jellegű, a roma diákok aránya a magyarországi nagyvárosok közül Miskolcon kiemelkedően nagy, és az oktatási intézmények presztízse nagymértékben függ az etnikai arányoktól.⁹

8 „Vadtelepek” azokat a városi szegénytelepeket nevezzük, amelyek a rendszerváltás után nem lakóövezetekben alakultak ki. A miskolci vadtelep eredetileg munkáscsaládoknak parcellázott üdülőövezet volt, és az alatta húzódó bányászoknak okozta instabilitás miatt nem is lehetne belterületi lakóövezetté nyilvánítani.

9 A megyeszékhelyek közül Salgótarjánban magasabb a roma diákok aránya (Kertesi & Kézdi, 2013). Összehasonlításként, települési szintű vizsgálatok alapján a miskolci általános iskolások körében a roma diákok aránya 2005-ban 17-18 százalékos volt, míg a nyíregyházi diákok 8-9 százaléka volt roma (Zolnay, 2005). Ugyancsak településszintű vizsgálatok szerint a pécsi általános iskolások körében a romák aránya 2007 és 2014 között 10-11 százalékos volt (Zolnay, 2018). A kaposvári általános iskolákban tanulók körében a romák aránya valamivel magasabb, 12-13 százalékos volt (Neumann, 2008). Több vizsgálat, illetve évfolyamonként mért adatok szerint a roma diákok aránya mindkét dél-dunántúli városban konstans.

V. Empirikus adatok

Szegregáció a miskolci óvodákban

A szegregációt egyrészt a roma és nem roma óvodások – etnikai arány szerinti – eloszlása alapján igyekeztünk mérni. A másik módszer, a disszimilaritási index *kontrafaktuális elemzésre* is módot adott, tehát annak vizsgálatára, hogy mekkora lenne a szegregáció, ha minden önkormányzati intézménybe járó óvodás a lakóhelye szerinti körzeti óvodába járna.

3. táblázat: Szegregáció a miskolci óvodákban a 2023–2024-es tanévben: az óvodások eloszlása azokban az óvodákban, ahol a hátrányos helyzetű óvodások aránya...

	0	0–25	26–50	51–75	76–99	100
Önkormányzati óvodások						
Nem romák	15	71	10	3	1	
Romák		33	17	26	19	4
N = 3285						
Önkormányzati és egyházi óvodások együtt						
Nem romák	33	56	8	2	1	
Romák		29	15	22	16	18
N = 4479						

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

4. táblázat: Szegregáció a miskolci önkormányzati óvodákban a 2023–2024-es tanévben

	DI
Óvodába jár	0,53
Körzetben él	0,43

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

A miskolci óvodákban a szegregáció mértéke nagyon nagy (4. táblázat), ugyanakkor az önkormányzati óvodákban a szegregációt jelentős részben a gyerekek térbeli elhelyezkedése magyarázza. Az ingázás által magyarázott szegregáció mértéke szintén igen magas, még iskolákkal összevetve is.¹⁰

„Tud kérni az anyuka” – az etnicitás konstrukciója az óvodákban

Rátérve az aktuális vizsgálat eredményeire: a miskolci önkormányzati fenntartású óvodákba járó gyerekek mintegy 23 százalékát klasszifikálják az óvodák romának. A harminc miskolci önkormányzati fenntartású (tag)óvoda közül hat szegregált, ugyanakkor négynek egyáltalán nincsenek roma vagy hátrányos helyzetű óvodásai. Az

¹⁰ Összehasonlításként a miskolci általános iskolákban az intézményközi etnikai szegregáció DI értéke 2005-ben 0,48 volt, a nyíregyházi általános iskolákban 0,58, a kaposváriakban 2007-ben 0,15, a pécsiekben 2007 és 2014 között 0,04 és 0,09 között mozgott (Zolnay, 2005; Neumann, 2008; Zolnay, 2018).

eticitáskonstrukció kontextuális jellegű. A miskolci óvodavezetők elbeszélését a gyerekek etnikai hátterét illetően háromféle, egymásba fonódó narratív egyensúly jellemzi:

- az „etnikai béke”,
- a közvetlen, illetve közvetett megnevezés, valamint
- a kirekesztő, diszkriminatív iskolai felvételi gyakorlat, illetve az ezzel szembeállított érdekkijárási vagy rendkívüli teljesítmények

narratív egyensúlya. Mindhárom dimenzióban egymásnak ellentmondó tartalmak narratív kiegyensúlyozásáról van szó részben az óvodák oktatási kvázipiaci pozíciói, részben önképük okán, illetve védelmében.

A legtöbb óvodában az „etnikai béke” típusú elbeszélés révén tartják a státuszvédő „narratív egyensúlyt”. Az etnikai béke azt jelenti, hogy az óvodába járnak ugyan roma vagy románok, cigánynak klasszifikált gyerekek, de „igazán problémások nincsenek”, mint ahogyan konfliktusok sem. A béke záloga az aláztos normakövetés: *„Tud kérni az anyuka.”* A kérelem aktuális tartalmánál fontosabb, hogy az intézményi percepció kimetszi a stigmatizált slum övezetben élő családot a környezetéből: *„meghívtak... jöjjön, óvónéni, nézze meg, hogy hogy élünk. Lehúztam a cipőmet, mert sáros volt. A gyerek hófehér atlétába' jár, olyan tiszta.”* Az elbeszélés ki nem mondott tartalma, hogy egyéni erőfeszítéssel akármelyik roma család elérhetné az óvoda megbecsülését. A narratív egyensúlyhoz ugyanakkor hozzátartozik a tükörelbeszélés is, tehát a „rendes” normakövető, tiszta, ápoltság, és a „nem rendes” – koszosnak, bűdösnek, erőszakosnak, káromkodónak leírt – roma családok megkülönböztetése, és az utóbbiak szigorú szankcionálása. Az óvodavezetők distinkciója kiélezett helyzetekben kötődik az éles határvédelemhez, a heterogén összetételű óvodáscsoportokhoz vagy az érzékeny településföldrajzi töréspontokhoz. *„Rögtön jelentettük a családsegítő központnak, hogy nincs meg a higiénia, nem értek be időre, nem dolgoztak, és akkor ők lemorzsolódtak, mert jelentettük.”* *„Ha koszos a gyerek, hazaküldjük, mosdassák meg, másnap kérjük vissza.”* *„Sok feltételünk van. Higiénia, kulturált beszédmodor, nem engedem, hogy hangosak legyenek, hogy ne tisztálkodjanak. Ha problémája van, akkor megemeli a hangját, erőszakosabban beszél, én nem engedem, ne beszéljen csúnyán!”*

A közvetlen megnevezés általában a szegregált vagy magas romaarányú óvodák vezetői által konstruált narratívákra jellemző, akik magától értetődően utalnak az etnicitásra is, ám sokkal inkább differenciálnak a stigmatizált gyerekcsoportok között. Elbeszélésük alapvető ressentiment-jellegű: neheztelnek azokra a magas státuszú óvodákra, amelyekről okkal vagy ok nélkül feltételezik, hogy az ő felvételi stratégiájuk, illetve presztízsük okán lettek szegregált óvodák. *„A körzeti óvoda elutasítja őket helyhiányra hivatkozva, amit én nem akarok minősíteni.”* A magas presztízsű óvodák csak utalnak a célcsoportra, a konkrét megnevezés általában tabu. *„Nem jellemző, hogy idehoznák őket”. „Ők is szeretnek együtt lenni, ők is szívesebben mennek oda, ahol hasonló típusú gyerekek vannak, vonzzák egymást az ilyen gyerekek”* *„Ha itt lennének, kiintegrálnák magukat.”* Az is előfordul, hogy kertetelés nélkül utalnak arra, hogy roma gyerekekről beszélnek: *„Tiszták, rendesek, mégis etnikumi születésűek.”*

A közvetett megnevezés a célcsoport hiányára utal: *„Ide a középosztály gyerekei járnak”, „nálunk jó a gyerekanyag”, „gyerekeink szociális körülményei nagyon jók”, „ide docensek gyerekei járnak”*. A többiek nagyon „távol” helyezkednek el ezektől az óvodáktól, nem fenyegetik státuszukat, vagy – ha településföldrajzi értelemben az intézmény közelében vannak problémaövezetek – sikerült biztonságos határvédelmi stratégiát kialakítani. Úgy ítélik meg, nem érdemes, talán nem is lenne tanácsos konkrét megnevezéssel felidézni jelenlétük „veszélyét”.

Az egyéni kijárási vagy az adott gyerek, kisdíák vagy család rendkívülinek ítélt teljesítménye, kitartása, állhatatossága kivétel, ami szembemegy a hétköznapi diszkriminatív gyakorlat normájával. Az egyéni kijárási alaptípusa a végzős óvodások „bekönyörgése” az átlagos, de nem szegregált általános iskolába. Informálisan, személyesen vagy telefonon próbálják meggyőzni az iskolaigazgatókat, hogy a leendő kisdíák *„...tehetséges, gyönyörűen rajzol”*. Ha a közbenjárás sikeres, akkor *„ezt a kislányt behívták, látták, hogy nem koszos, nem bűdös, anyuka, apuka dolgozik...”* Az egyéni kijárási nyílt vagy rejtett tükörtartalma az, hogy a város oktatáspolitikájának normális gyakorlata persze az intézményközi általános iskolai szegregációra épülő kirekesztés, a szegregatív iskolakörzet-felosztás és az eseti diszkrimináció. Az óvoda vezetői és pedagógusai döntenek el, hogy a leendő kisdíákok közül kiknek az érdekében mozgósítják kapcsolatrendszerüket. A pedagógusok szubjektív jóindulata és segítőkészsége ellenére ez is előszelektációs döntés, még ha nem is minden esetben tudatos.

Az etnicitáskonstrukció sajátos eleme a „kifehérítés”. A már említett „vadtelep” az egész város mentális térképének sötét foltja, ám a szomszédos, egykori bányászkolónia óvodája nem csupán „távolabbra szeretné tolni” a stigmatizált településrészt, hanem – megkülönböztetendő a „vadtelepen” élőktől – „ki is fehéríti” a helyieket. A „távolabbra tolás” elsősorban a két völgyben élők közötti konfliktusok drámai elbeszélését jelenti. A helyiek „kifehérítésének” lényege az, hogy: *„már a felén fel nem ismerhető, hogy cigány... Van, akinek a nagymama cigánynak vallja magát, de a szülők már nem, és a kislány is közli, hogy ő magyar. De, hát fehérebb, meg szőkébb, mint én.”*

A magyar közoktatásban a roma etnicitás vélelmezése, illetve az etnikai klasszifikáció az óvodások, leendő kisdíákok oktatási esélyeit meghatározó egyik legfontosabb tényező. Leginkább ez jelöli ki helyüket az óvodai-iskola előszelektáció folyamatában, illetve ez dönti el, hogy melyik iskolában, tanulócsoportban kezdenek el általános iskolai tanulmányaikat. Az óvodák munkatársainak elbeszélését két dolog jellemzi. Egyrészt úgy vélik, oktatási piaci státuszuk függ attól, hogy ne hagyják figyelmen kívül a választási lehetőséggel bíró többség által tolerált romaarányokat. Ugyanakkor magától értetődőnek tekintik, hogy az érintett óvodahasználó roma családoknak nincs befolyásuk etnikai besorolásukra.

„Ide nem!” – az óvodák ingázási státusza és térstratégiai

A miskolci óvodások ingázási rátája rendkívül magas. Az önkormányzati fenntartású óvodákba járók körében a nem romák 39, míg a romák 34 százaléka ingázik, tehát

a körzeti óvoda helyett egy másik, önkormányzati fenntartású óvodát választ, vagy kénytelen választani. Az egyházi fenntartású óvodákkal együtt a nem romák ingázási rátája 49, a romáké pedig 43 százalék. Ez azt jelenti, hogy Miskolcon nemcsak az általános iskolai tanulók többsége esik át hat-hétéves korában valamilyen bemeneti szelekciós eljárás, hanem a miskolci óvodások közel fele is valamilyen szelekciós, vagy kizáró eljárás során iratkozhat be óvodájába három-négyéves korában (5. táblázat).

5. táblázat: Az ingázó óvodások aránya a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

Óvodások	Ingázó óvodások (%)	Körzeti óvodába járó óvodások (%)	Összesen (%)
Az önkormányzati óvodákba járó ingázók (N = 1148)			
Nem romák	39	61	100
Romák	34	66	100
Az önkormányzati és a komplex egyházi óvoda-iskola intézmények óvodáiba járók együtt (N = 1965)			
Nem romák	49	51	100
Romák	43	57	100

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

Miskolcon hat önkormányzati fenntartású óvoda ingázási státusza *taszító* – tehát a lakóhelyi és óvodahasználati mérlege, valamint az ingázási mérlege minden óvodáscsoport esetében negatív. Három óvoda ingázási státusza *gettósodó*, vagyis a romák esetében a lakóhelyi és óvodahasználati mérlege és az ingázási mérlege pozitív, míg a nem romák esetében negatív. Egy óvoda *roma gyűjtőóvoda*, azaz kizárólag roma óvodások járnak oda, akiknek zöme más körzetből ingázik. A *taszító*, a *gettósodó* és a *roma gyűjtőóvoda* többnyire úgy élnek meg helyzetüket, hogy saját intézményi stratégiájuktól független külső erők okozták aktuálisan alacsony státuszukat. Térérzékenységük és térstratégiájuk nincs, és nem is lehet. Öt óvoda ingázási státusza *szelektáló*, tehát a nem romák esetében a lakóhelyi és óvodahasználati mérlegük, valamint az ingázási mérlegük pozitív, a romák esetében negatív. Kilenc óvoda ingázási státusza *vonzó*, vagyis a lakóhelyi és óvodahasználati és az ingázási mérlegük minden óvodáscsoport esetében pozitív. Három óvoda *nem romagyűjtő* óvoda, azaz kizárólag más körzetben élő nem roma óvodások járnak ezekbe az intézményekbe (6. táblázat).

6. táblázat: Az óvodák ingázási státusza, térstratégiai és mérlegei Miskolcon a 2023–2024-es tanévben

Az óvodák		Az óvodások			
ingázási státusza	jellemző térstratégiája	nem romák		romák	
		Körzetben él %	Óvodába jár %	Körzetben él %	Óvodába jár %
Taszító	Nincs	30	20	43	30
Gettósodó	Nincs	11	6	18	25
Roma gyűjtő	Nincs	1	0	1	5
Szelektáló	Területi és intézményi határvédelem	13	21	17	9
Vonzó	Területi és intézményi határvédelem	30	39	18	26
	Izolációs				
Nem roma gyűjtő	Területi határvédelem	4	7	0	0
Izolált	Intézményi határvédelem	11	7	3	5
Összesen		100	100	100	100

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

A szelektáló és a nem roma gyűjtőóvodák jellemző térstratégiája a területi és intézményi határvédelem: el akarják kerülni, hogy körzetükön kívül élő, meghatározott csoportok gyerekei – vagy akár körzetükön belüli stigmatizált intézményekben élők gyerekei – beiratkozzanak az óvodába. Az intézményi határvédelem részben slum területekhez, részben intézményekhez (családok átmeneti otthona, illetve gyermekotthon) kapcsolódik. A hatalmas panel lakótelep szélén álló óvoda számára az egyik kihívás a viszonylag távol fekvő, de magas presztízsű városrészbe ékelődő gyermekváros bezárt iskolája és óvodája volt. A gyerekek elhelyezéséről *„az ottani szülők azt mondták, hogy oda nem, tehát az ottani óvodába és iskolába nem! Aztán próbálkoztak ezzel az óvodával is, de az akkori vezető azt mondta, hogy ide nem!”* Végül a gyerekeket még távolabbi, és már korábban is szegregálódó intézményekben helyezték el. *A vonzó óvodák egy részének stratégiája izolációs, tehát a körzeten belüli gyerekek között szelektálnak. „Jeleztük a családsegítő központnak, hogy nincs meg a higiénia, hogy nem értek be időben, nem dolgoztak, és akkor valahogyan lemorzsolódtak... mert jelentettük.”* A határvédelmi és izolációs stratégiának azonban valamennyi ilyen stratégiát folytató óvoda esetében veszélyes és kiszámíthatatlan következményei vannak. A leggyakoribb inverz hatása a létszámcsökkenés, és az a kérdés, hogy képesek-e ezt az óvodák ellensúlyozni.

„Azt javasoljuk a szülőknek, hogy a gyerek képességeit vegyék figyelembe” – az óvodai-iskolai utak korai szétválása az óvodákban

A tagóvoda-vezetők elbeszélései szerint a választási lehetőséggel rendelkező szülők és általános iskolák elsősorban az iskolai előszelekció valamilyen formáját várják el az óvodáktól, és az óvodák legfontosabb vonzereje is az, hogy továbbtanulási utakat nyithatnak jó, vagy legalább nem szegregált általános iskolákba. Az óvodai

előszelekciónak alapvetően két típusa van: a) a szortírozás, tehát az iskolai képességszelekció óvodai modellálása, illetve b) az óvoda-iskola kapcsolat kiépítése. Az óvodai előszelekció kulcskifejezése a „képesség”, ami nem az óvodai fejlesztésekhez és állapotfelmérésekhez kapcsolódó fogalom, hanem kifejezetten az iskolák által feltételezett, méghozzá a szülők ESCS-indexe alapján feltételezett képességalapú sorrendre, szelekcióra utal. Van olyan óvoda, amely öt általános iskolával és a szülőkkel tart egyeztető megbeszélést, és a gyerekek iskolai továbbtanulása jórészt ezeken a megbeszéléseken dől el. *„A szülők gyakran kérdezik tőlünk, hogy melyik iskolába vigyék a gyereket. Azt javasoljuk, hogy a gyermek képességeit vegyék figyelembe.”*

A szülők a szegregált óvodákban is tanácsot kérnek a továbbtanulással kapcsolatban. *„Nagyon nehéz erre mit válaszolni.”* A nehézség valódi oka az oktatási kirekesztés realitásának *normalitása* és az egyéni kijárás, támogatás *rendkívülisége* közötti választás. Az óvodák többnyire a realitás tudomásulvételére beszélnek rá az érintett családokat, azzal érvelve, hogy a nem szegregált iskolákban *„a szülőknek részt kell venniük az iskola életében, anyagilag is... osztálypénz, színházlátogatás, kirándulás... és ezt a szülőnek finanszíroznia kell.”* A nem odavalókat *„a szülők és gyerekek kinézik.”* És az óvodák látják, illetve a szülőkkel *„látatják”,* hogy *„ezek az iskolák csapdák, odakerül a gyerek és gyorsan kipereg...”* Ezzel a realitáselbeszéléssel feszül szembe egyéni kijárás és a kvázi követő mentorálás, hivatkozva az érintett gyerekek rendkívüli *„képességeire”,* feltételezett teljesítményére, vagy a szülei példás normakövetésére, ritkábban tiszteletet érdemlő *„csak azért is”* állhatatosságára. Az óvodák nem csupán az oktatási kirekesztő folyamatokat nem képesek befolyásolni, de a narratív valóságot, a szavakat és terminusokat is többnyire készen kapják az iskoláktól és a fenntartóktól.

*

Az önkormányzati óvodák iskolákkal kiépített kapcsolatainak többféle típusát figyeltük meg.

„Aranyhíd” óvodáknak nevezzük azokat az intézményeket, ahol a gyermekek többsége beingázó, ha a továbbtanulók nagy része a céliskolában kezdi meg iskolai tanulmányait, és az óvodában nincs előszelekció, tehát feltételezhető, hogy a beingázók többsége kifejezetten azért iratkozott be, mert így akar bejutni a magas státuszú iskolába. Ez természetesen nemcsak óvodai, iskolai, intézményi stratégia, hanem függ az óvoda elhelyezkedésétől is. Ennek a kritériumrendszernek kevés óvoda felel meg, és vizsgálatunk eredményei szerint státuszukat két tényező is veszélyeztetheti. Az előszelekciót csak úgy tudják elkerülni, ha sikeres határvédelmi stratégiát folytatnak, ám ez létszámcsökkenéshez vezethet, ami akár az intézmény létét is veszélyeztetheti. Ezt csak abban az esetben képesek ellensúlyozni, ha magas presztízsű gyűjtőóvodaként távoli városrészekben élő családok számára is vonzóak. A másik feltétel természetesen a céliskola státusza, ami változhat.¹¹

¹¹ Az egyik „aranyhíd” óvodának csökken a létszáma, a másik státusza pedig azért került veszélybe, mert a szomszédos általános iskola presztízse – éppen a sikertelen intézményi határvédelem miatt – csökken.

Formális intézményi óvoda-iskola programot két óvodának sikerült kiépítenie egy sport tagozatos – és specialitása révén beiskolázási körzettel és területi ellátási kötelezettséggel nem bíró – általános iskolával. A sport tagozat lényegében az autonóm leválás lehetőségét jelentette az állami fenntartású iskola számára, a két óvodának pedig lényeges presztízsnövekedést és formális belső szelekciót. Egyikük korábban szegregált óvoda volt, és az iskolával kialakított kapcsolat révén intézményi dzsentifikációt valósított meg, ami nagyon kevés oktatási intézménynek sikerült. *Informális* intézményi kapcsolatot több óvoda épített ki alapítványi,¹² egyházi és állami fenntartású általános iskolával. A *nyelvi előkészítő* óvodai stratégiát kifejezetten az érintett, heterogén összetételű iskolák előszelekciós igényei diktálják, és az előkészítő kurzusok résztvevői előzetesen megkapják a jelképes felhatalmazást arra, hogy tanulmányaikat az érintett iskolák két tannyelvű csoportjaiban kezdjék meg, míg a többiek számára, és ez talán még fontosabb, oda nincs bejárás. A *szegregációs hid* óvodák funkciója az „aranyhid” óvodák fordítottja. A gyerekek zöme távolról, körzeten kívülről érkezik, a tudatos, vagy kényszerű óvodaválasztás pedig kijelöli továbbtanulásuk irányát is, amely szegregált iskolákba vezet.

Az összes önkormányzati és egyházi óvodába járó nem roma gyerekek 46 százaléka, míg a romák 14 százaléka jár olyan óvodába, amelynek exkluzív kapcsolata van iskolával. A nem roma önkormányzati óvodások 38 százaléka, míg a romák 22 százaléka jár olyan óvodába, amely valamelyik iskolával óvoda-iskola kapcsolatot épített ki.

7. táblázat: Óvodások megoszlása a különféle típusú óvoda-iskola kapcsolatot kiépítő óvodák között a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

Óvodatípusok	Óvodások (%)
Nem szegregált egyházi komplex óvoda-iskola intézmény óvodájába járók	16
Szegregált egyházi komplex óvoda-iskola intézményóvodájába járók	3
Egyéb egyházi óvodákba járók	9
Állami általános iskolával exkluzív kapcsolatot kiépítő „aranyhid” önkormányzati óvodába járók	14
Állami és alapítványi általános iskolával <i>informális</i> előszelekciós kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	4
Állami általános iskolával <i>informális</i> nyelvi előkészítő előszelekciós kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	5
Egyházi általános iskolával <i>informális</i> előszelekciós kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	2
Állami általános iskolával <i>formális</i> előszelekciós, óvoda-iskola átmeneti kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	2
Állami általános iskolával <i>szegregációs hid</i> kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	7
Egyéb önkormányzati óvodába járók	40
Összesen	100
N = 4479	

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

12 Az óvoda egyik csoportja lényegében Waldorf-csoportként működik (jóllehet ez nem szerepel az óvoda pedagógiai programjában), ahonnan a gyerekek a távoli Waldorf-óvodába iratkoznak be.

8. táblázat: Az önkormányzati óvodába járók megoszlása a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

Az óvodák típusa	ingázási státusza	Az óvodákba járók közül	
		nem romák (%)	romák (%)
Állami általános iskolával exkluzív kapcsolatot kiépítő „aranyhíd” önkormányzati óvodába járók	Vonzó	22	6
Alapítványi általános iskolával <i>informális</i> előszelekcíós kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	Gettósodó	7	6
Állami általános iskolával <i>informális nyelvi előkészítő</i> exkluzív kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	Taszító	8	3
Egyházi általános iskolával <i>informális</i> előszelekcíós kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	Szelektáló	3	2
Állami általános iskolával <i>formális</i> előszelekcíós, óvoda-iskola átmeneti kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	Taszító	6	7
Állami általános iskolával <i>szegregációs híd</i> kapcsolatot kiépítő önkormányzati óvodába járók	Gettósodó	2	27
Egyéb önkormányzati óvodába járók		52	49
Összesen		100	100
N = 3285			

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

A nem szegregált, állami vagy egyházi iskolákkal exkluzív vagy előszelekcíós kapcsolatot kialakító óvodák vonzerejét jelzi, hogy az ingázó nem roma óvodások 55 százaléka ezekbe az óvodákba iratkozik be a lakóhelyhez közeli körzeti intézmény helyett. Ugyanerre utal az összes óvodás pozitív lakóhelyi-óvodahasználati mérlege, illetve ingázási mérlege is.

9. táblázat: Beingázók aránya, illetve lakóhelyi-óvodahasználati mérlegek és ingázási mérlegek a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

Önkormányzati fenntartású óvodák	Óvodások	
	Lakóhelyi-óvodahasználati mérleg	Ingázási mérleg
Állami és egyházi iskolával exkluzív, illetve előszelekcíós kapcsolatot kialakító óvoda	130	153
Szegregációs híd óvoda	87	70
Összes óvoda	108	104

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

A miskolci önkormányzati óvodások közül az általános iskolát kezdők 37 százaléka a körzetinél jobb, 14 százaléka rosszabb iskolába iratkozik be, azt azonban nem tudjuk, hogy ebből mennyit magyaráz az óvodaválasztás. Az önkormányzati óvodákba járók 18 százaléka a körzeti óvodánál magasabb presztízsű óvodába és onnan a körzeti isko-

lánál jobb kompetenciaeredményű iskolába iratkozott be. Az óvoda-iskola kapcsolatot kiépítő óvodák közül ez az arány az „aranyhíd” óvodák esetében 29 százalék.

Az egyházi és önkormányzati óvodába járók mintegy harmada esetében az óvodaválasztás már önmagában valószínűsíti a bejutást magas presztízsű iskolába. Az óvodások tizede esetében már az óvoda valószínűsíti, hogy csak szegregált iskolában kezdhetik meg tanulmányaikat.

A miskolci óvodások ingázásának iránya és sikeressége az óvodák presztízssorrendje szerint a 2023–2024-es tanévben

Összeállítottuk az óvodások lakóhelyi-óvodai mérlegét, és meghatároztuk, hogy az ingázók mekkora hányada jut a lakóhelye szerinti körzeti óvodánál jobb, illetve rosszabb óvodába. Az ingázás iránya meglepően hasonló ahhoz, amit egy másik magyarországi nagyvárosban tapasztaltunk: a nem romák ingázása alapvetően sikeres, mert többségüknek magasabb presztízsű óvodába jut, míg az ingázó romák többsége jobban járt volna, ha a körzeti óvodában marad (Zolnay, 2018).

10. táblázat: Az ingázó óvodások aránya, illetve az ingázás iránya az ingázó óvodások között a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

	Ingázó óvodás (%)	A körzeti óvodánál magasabb presztízsű óvodába jár (%)	A körzeti óvodánál alacsonyabb presztízsű óvodába jár (%)	A körzeti óvodához hasonló presztízsű óvodába jár (%)	Összesen
Önkormányzati óvodába jár					
Nem roma	39	62	31	7	100
Roma	34	41	48	11	100
N = 1148					
Önkormányzati és a komplex egyházi óvoda-iskola intézmények óvodáiba jár					
Nem roma	49	78	17	5	100
Roma	43	27	65	8	100
N = 1965					

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

Az ingázás tényleges sikeressége szerint megkülönböztethetünk

- *sikertelenül kitörni akarókat*, akik alacsony státuszú óvodakörzetből ingáznak el, de csak egy hasonlóan alacsony státuszú óvodába tudnak beiratkozni;
- *a white flight fogalommal leírt sikeresen kitörőket*, akik a körzeti óvodánál lényegesen magasabb státuszú óvodába iratkoznak be;¹³
- *magas státuszmegőrzőket*, akik a körzeti óvodához hasonló magas státuszú óvodába iratkoznak be;
- *kiszorítottakat*, akik az ingázók körzeti óvodánál alacsonyabb státuszú óvodába iratkoznak be.

13 Az óvodások társadalmi státusza szerint beszélhetünk white flight ingázókról vagy sikeresen kitörő ingázókról.

Hangsúlyozzuk, nem a szülők szándékáról van szó, hanem arról, hogy mi történik valójában azokkal az óvodásokkal, akik nem a lakóhelyükhöz közeli körzeti óvodába iratkoztak be.

11. táblázat: Az önkormányzati fenntartású óvodák között ingázók iránya az önkormányzati óvodák presztízssorrendje szerint a 2023–2024-es tanévben Miskolcon

	Nem roma (%)	Roma (%)
Sikertelenül kitörő	18	35
Sikeresen kitörő – white flight	35	18
Magas státuszmegőrző	36	10
Kiszorított	11	37

Forrás: CEU DI-adatfelvétel

Utaltunk már arra, hogy a magyarországi iskolarendszer szelektivitása a tanulók ingázása és a körzeti iskolások kiszorítása révén realizálódik, a folyamatot pedig a magas státuszú családok, illetve a magas presztízssú oktatási intézmények kölcsönös választása vezérli. Az óvodások nagyarányú ingázása, az ingázás általános iskolásokéhoz hasonló iránya és sikeressége hasonlóan azt jelzi, hogy az oktatási rendszer egésze szelektivitásának folyamata már az óvodákban megkezdődik.

VI. Összegzés

A vizsgálat és a tanulmány alapvetően arra kérdésre kereste a választ, hogy az oktatási szelekció, illetve az oktatási utak korai szétválása lehúzódott-e az óvodák szintjére, és ha igen, milyen mechanizmusok révén tölti be ezt a szelekciós szerepét. Egyik elméleti kiindulópontunk az volt, hogy a diákok feltételezett képességén alapuló iskolai szelekciós modell az óvodákra nem értelmezhető, mivel azok szintjén nincs státuszkijelölő kompetencia-, illetve képességmérés. Az állami fenntartású iskolák többségében tanuló diákok nagy része nem a lakóhelyéhez közeli körzeti iskolában tanul, és valamiféle formális vagy informális bemeneti szelekciós eljárás eredményeként iratkozhat be. Az iskolák keresettségét jelentős mértékben meghatározzák a kompetenciaeredmények. Az óvodák is tesztelik, fejlesztik a gyerekek képességeit, készségeit, de ott nincs olyan személyre szabott standard mérés, amely alapja lehetne az óvodák presztízssorrendjének.

A miskolci óvodákban igen nagy az intézményközi etnikai szegregáció, és lényeges szerepe van az etnicitás-konstrukciónak. Az óvodák vezetői magától értetődőnek tartják a gyerekek etnicitásának vélelmezését, tudva azt, hogy a roma besorolás a gyakorlatban stigma, és a leendő kisdíákok későbbi iskolai esélyeit meghatározó egyik legfontosabb tényező. Az is magától értetődő, reflektálatlan köztudomás a város óvodáiban, hogy az érintetteknek, tehát a roma családoknak nincs, nem is lehet kontrolljuk

az etnicitáskonstrukció folyamata felett, és nincs befolyásuk arra, hogy őket, illetve óvodás vagy leendő kisdíák gyerekeiket az intézmények vezetői, munkatársai romának klasszifikálják. Az óvodavezetők narratívái ezt igyekeznek ellensúlyozni.

A miskolci óvodákban nemcsak az etnikai szegregáció erős, hanem az óvodai ingázási ráta is. Ezt sem lehet megmagyarázni a feltételezett képességen alapuló szelekció modelljével. Tanulmányunk másik fontos elméleti kiindulópontja az óvodarendszer „iskolásítása”, ami egy adott nagyvárosi oktatási kvázipiacion azt is jelenti, hogy a miskolci oktatási erőterben az óvodák nem egyszerűen igazodnak a szelekciós nyomáshoz, de modellálják is az iskolarendszer szelektivitását, és átveszik az iskolai szelekciós műveletek jelentős részét. Az óvodai előszelekciónak alapvetően két típusa van: a szortírozás, illetve az óvoda-iskola kapcsolat kiépítése. Az óvodavezetők narratívájában ennek a folyamatnak is a „képesség” a kulcskifejezése. Az iskolaegyháziasítás egyik legfontosabb következménye a komplex egyházi óvoda-iskola intézmények létrejötte volt. Az önkormányzati óvodákra nagy szülői nyomás nehezedett, hogy építsenek ki ők is exkluzív kapcsolatot általános iskolákkal. Ugyanakkor az iskolákkal kapcsolatot kereső, illetve kapcsolatot kiépítő önkormányzati fenntartású óvodák nem követhették teljesen a komplex egyházi intézmények mintáját. Ennek oka részben a területileg lehatárolt ellátási felelősség, részben a szintén ellátási felelősségű állami fenntartású általános iskolák előszelekciós igénye.

A nagyarányú óvodai ingázás értelmezéséhez érdemes megjegyezni, hogy nem csak az általános iskolások többsége ingázik Miskolcon. Az óvodáskorba lépő három-négyéves gyerekek több mint harmada – az önkormányzati és egyházi óvodákba járók fele – valamiféle szelekciós eljárást követően iratkozik be óvodájába. Összességében az óvodások harmadának óvodaválasztása már önmagában valószínűsíti a bejutást magas presztízsű általános iskolákba. Az óvodások tizedénél viszont már az óvoda valószínűsíti, hogy csak szegregált iskolában kezdheti meg tanulmányait. Más metszetben az ingázó nem romák többsége magasabb presztízsű és jobb iskolákba utat nyitó óvodákba iratkozik be, mint ha a körzeti óvodát választotta volna. Az ingázó romák többsége viszont jobban járt volna, ha a lakóhelyéhez közeli óvodát választotta volna.

A magyarországi közoktatási szelekció és szegregáció egyik fontos jellemzője a közvetett hatás. Az intézmények és intézményhasználók racionálisnak és megindokolhatónak tartott döntéseket hoznak, ugyanakkor a következmények más oktatási szinteken, más intézményekben, esetleg más településeken azonosíthatók. A miskolci oktatási erőterben az óvodák nem egyszerűen igazodnak a szelekciós nyomáshoz, de modellálják az iskolarendszer feltételezett képességen alapuló szelektivitását és átveszik az iskolai szelekciós műveletek jelentős részét.

A folyamat kumulatív következménye, hogy fokozta a magyarországi közoktatás nemzetközi összevetésben is erős szelektivitását. Az oktatási szelekció persze nem statikus, hanem dinamikus és öngerjesztő folyamat, hiszen a szülők iskolaválasztása az oktatási egyenlőtlenségek és az oktatás szelektivitásának adott mértékéhez

igazodik, ugyanakkor minden egyes szülői iskolaválasztás és szelektív iskolai felvétel maga is fokozza a rendszer egészének szelektivitását. A kumulatív hatás egyéni és intézményi szinten nem tudatos, a hosszú távú következmények még kevésbé. Az általunk vizsgált helyzet azonban túlmegy a rendszerszintű szelektivitás dinamikus jellegén, mivel az iskolai szelekciós szempontok óvodai modellálása, illetve a rendszerszintű óvodai előszelekció három-négyéves életkorra hozza előre a tanulói utak szétválását.

Irodalom

- Ball, S. J. (2012). The reluctant state and the beginning of the end of state education. *Journal of Educational Administration and History*, 44(2), 89–103.
<https://doi.org/10.1080/00220620.2012.658764>
- Becker, B., & Tuppatt, J. (2018). Does ethnic bias affect kindergarten teachers' school entry recommendations? *Educational Research*, 60(1), 17–30.
<https://doi.org/10.1080/00131881.2017.1421476>
- Berényi, E. (2022). Social selection step by step: The case of the Early Selective Grammar Schools in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 8(2) (Jul.), 59–79. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.848>
- Berényi, E. (2026). "It's about setting priorities" – why parents choose private schools in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 11(2) (Jan.), 136–154. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v11i2.1470>
- Berényi, E., Berkovits, B., & Eröss, G. (2005). Iskolaválasztás az óvodában: a korai szelekció gyakorlata. *Educatio*, 4.
- Bourabain, D., Verhaeghe, P. P., & Stevens, P. A. J. (2023). School of choice or schools' choice? Intersectional correspondence testing on ethnic and class discrimination in the enrolment procedure to Flemish kindergarten. *Race Ethnicity and Education*, 26(2), 184–204. <https://doi.org/10.1080/13613324.2020.1798379>
- Csapó, B., Fejes, J. B., Kinyó, L., & Tóth E. (2014). Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In T. Kolosi & I. Gy. Tóth (szerk.), *Társadalmi Riport 2014* (pp. 110–136). TÁRKI.
- DeHanas, D. N., & Shterin, M. (2018). Religion and the Rise of Populism. *Special Issue. Religion, State & Society*, 46(3): 177–185.
<https://doi.org/10.1080/09637494.2018.1502911>
- Ercse, K., & Radó, P. (2019). A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatásai. *Iskolakultúra*, 29 (7): 8–49.
<https://doi.org/10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8>
- Gurzó, K., & Horn, D. (2015). A korai iskolai szelekció hosszú távú hatása Egy közpolitikai kísérlet tanulságai. *Közgazdasági Szemle*, 62(10), 1070–1096.
 DOI: 10.18414/KSZ.2015.10.1070

- Havas, G., Kemény, I., & Liskó I. (2002). *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Havas, G. (2004). Halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek – és az óvoda. *Iskolakultúra*, 14(4), 3–16.
- Havas G., & Zolnay J. (2011). Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, 16(6), 24–49. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>
- Havasi, V. (2018). Még mindig szilánkos – Miskolc és a cigánység lakhatási ügyei az elmúlt harminc évben. *Romológia*, 6(1), 61–91. https://epa.oszk.hu/02400/02473/00012/pdf/EPA02473_romologia_2018_01_061-067.pdf
- Istenes, M., & Péceli, M. (2010). Tankötelezettségi korhatárok nemzetközi összehasonlításban. *Iskolakultúra*, 20(4), 3–22.
- Jakubowski, M. (2021). *The institutional conditions of adapting to future challenges in the Polish education system*. CEU Democracy Institute: Center for Policy Studies.
- Keller, J., & Szóke, A. (2022). Egyházi Óvodák: Munkakörülmények és Szakmai Autonomia Óvónői Szemmel. *Educatio*, 32(3): 409–424. <https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.3.5>
- Kertesi, G., & Kézdi, G. (2004). Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, MTA Közgazdaságtudományi Intézet Munkaerőpiaci Kutatások Műhelye – Budapesti Corvinus Egyetem BWP, 7. <https://mek.oszk.hu/02500/02510/>
- Kertesi, G., & Kézdi, G. (2013). School segregation, school choice and educational policies in 100 Hungarian towns. MTA KRTK KTI, Corvinus University, Budapest, *Budapest Working Papers On The Labour Market*, BWP, 12. / <https://real.mtak.hu/6748/1/bwp1312.pdf>
- Lengyel, G. (2009). Szilánkos mennyország. *Beszélő*, 14(7–8), 52–64.
- Maussen, M., & Bader, V. (2015). Non-governmental religious schools in Europe: Institutional opportunities, associational freedoms, and contemporary challenges. *Comparative Education*, 15(1), 1–21. <https://doi.org/10.1080/03050068.2014.935581>
- Musset, P. (2012). School Choice and Equity: Current Policies in OECD Countries and a Literature Review. *OECD Education Working Papers*, No. 66. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k9fq23507vc-en>
- Neumann, E. (2008). Kaposvári stratégiák. In: E. Neumann & J. Zolnay. *Esélyegyenlőség, szegregáció és oktatáspolitikai stratégiák Kaposváron, Pécsen és Mohácson*. EÖKIK Műhelytanulmányok, 38. szám.

- Neumann, E. (2025). How churches make education policy: the churchification of Hungarian education and the social question under religious populism. *Religion, State & Society*, 53(2), 97–116, <https://doi.org/10.1080/09637494.2024.2399452>
- OECD PISA (2022). *Results The State of Learning and Equity in Education*. https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i_53f23881-en.html
- Radó, P. (2018). A közoktatás szelektivitása, mint a roma szegregáció általános kontextusa. In: J. Fejes & N. Szűcs (szerk.), *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról* (pp 31–55). Motiváció Oktatási Egyesület.
- Radó, P. (2020). Social Selection in Education: the Wider Context of the Segregation of Roma Pupils in Hungary. *Working Paper Series CEU*.
- Radó, P. (2023). Közoktatási kasztrendszer mutatnak a magyar diákok PISA eredményei. *Portfolio*. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20231213/rado-peterkozoktatasi-kasztrendszer-mutatnak-a-magyar-diakok-pisa-eredmenyei-656819>
- Szikra, D., & Autischer, L. (2025). Illiberal Social Policy in Europe: When Policy Implementation Meets Welfare. *Ideas Politics and Governance*, 13. <https://doi.org/10.17645/pag.97>
- Szöke, A., & Geambaşu, R. (2023). „Jó játszást”. Az óvodapedagógusi hivatás deprofessionalizációja és annak feszültségei Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 33(3), 4–33. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.3.1>
- Tóth, P. (1988). Cigányok egy vidéki nagyvárosban. (Szociológiai felmérés Miskolc cigánylakosságának körében.) *Borsodi Szemle*, 33(1), 33–40. https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=70094
- Török, B. (2005). Óvodák és szülők – vonzások és választások. *Educatio*, (4).
- Varga, J. (2023). *A közoktatás indikátorrendszere*. HUN-REN Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont. https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2024/05/Indikatorcotet_2023.pdf
- Velkey, Gy. (2019). Térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és újatermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében. *Tér és Társadalom*, 33(4), 104–131. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3191>
- Zolnay, J. (2005). *Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Műhelytanulmány, 16.
- Zolnay, J. (2018). Commuting to segregation The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality. *Review of Sociology*, 28(4): 133–151. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.4.6>
- Zolnay, J. (2023). *Közoktatási kirekesztés és szelekciós autonómia*. PhD-értekezés, ELTE TáTK.

Digitális eszközök a közoktatásban: Tér és technológia nem szándékolt következményei az osztályteremben

Digital Tools in Public Education: The Unintended Consequences of Space and Technology in the Classroom

Papadopoulosz Dóra¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.21505>

Beérkezés: 2026.01.16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2026.03.17.

Elfogadás: 2026.04.08.

Összefoglaló: A tanulmány a közoktatás digitalizációjának nem szándékolt következményeit vizsgálja. Arra keresi a választ, hogy az iskolákba bekerülő digitális eszközök hogyan alakítják az osztályterem fizikai és társadalmi terét, és ezzel összefüggésben a tanár-diák és diák-diák kapcsolódásokban megtestesülő hatalmi viszonyokat. A kutatás empirikus alapja négy általános iskolában végzett etnográfiai terepmunka, amely félig strukturált pedagógus- és igazgatói interjúkra, óralátogatásokra és megfigyelésekre épül. Az elemzés a technológia kritikai szociológiai (Bruno Latour, Neil Selwyn) és térszociológia-elméleteire (Henri Lefebvre, Michel Foucault, Edward W. Soja) támaszkodva bemutatja, hogy a digitális eszközökkel felszerelt tanterem különböző elrendezései eltérő módon befolyásolják a megfigyelés, a fegyelem, az autonómia, az ellenállás és az együttműködés mintázatait. Az eredmények arra utalnak, hogy a digitalizáció képes erősíteni a tanári kontroll és megfigyelés jelenségét, de bizonyos térbeli elrendezések a tanulói autonómia növekedésének kedveznek. A tanulmány rávilágít a digitalizáció nem szándékolt, gyakran rejtett térbeli és hatalmi következményeire.

Kulcsszavak: digitalizáció, tér, térszociológia, közoktatás, iskola

Abstract: The study examines the unintended consequences of the digitalization of public education. It seeks to understand how digital devices introduced into schools reshape the physical and social space of classrooms, and how this transformation influences the power relations embodied in teacher–student and student–student interactions. The empirical basis of the research is ethnographic fieldwork conducted in four primary schools, drawing on semi-structured interviews with teachers and principals, classroom visits, and observations. Relying on theories from the critical sociology of technology (Bruno Latour, Neil Selwyn) and spatial sociology (Henri Lefebvre, Michel Foucault, Edward W. Soja), the analysis demonstrates that different spatial arrangements of digitally equipped classrooms shape

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola, doktorandusz hallgató, ORCID: 0009-0000-0962-8310, e-mail: papadopouloszd@gmail.com

patterns of surveillance, discipline, autonomy, resistance, and collaboration in distinct ways. The findings suggest that digitalization can strengthen forms of teacher control and monitoring, while certain spatial configurations may also foster greater student autonomy. The study highlights the unintended, often hidden spatial and power-related consequences of digitalization.

Keywords: digitalization, space, socio-spatial theory, public education, school

Bevezetés

A digitális eszközök erősödő jelenléte az elmúlt évtizedekben a közoktatást sem hagyta érintetlenül. Az akadémiai kutatások többsége egyrészt a digitalizáció azon következményeivel foglalkozik, amelyek az oktatásirányítás által deklaráltan szándékoltak és jól láthatóak, másrészt uralkodó az a megközelítés, amely a digitalizációra mint a hatékonyság növelésének eszközére tekint, és fenntartások nélkül fogadja el, hogy a digitalizáció az oktatás érdekét szolgálja (Selwyn, 2017:22). Kevesebb kutatás foglalkozik azzal, hogy mi történik a gyakorlatban, amikor az iskolákba bekerülnek a digitális eszközök, és hogy a folyamatnak milyen „mellékhatásai” lehetnek (Selwyn és mtsai., 2017), pedig, mint minden társadalmi változás, a digitalizáció folyamata is jár olyan *nem szándékolt következményekkel* (Merton, 2002[1968]:98–163), amelyek az oktatásirányítás vagy az oktatás szereplőinek szándékától eltérően alakítják a közoktatást. Jó példa erre a digitális egyenlőtlenség kérdése (például: DiMaggio & Hargittai, 2001; Fehérvári, 2017), amelynek kutatói láthatóvá tették, hogy az oktatásban használt digitális eszközök képesek a meglévő egyenlőtlenségeket mélyíteni. Az ilyen típusú diszfunkciók gyakran épp olyan jelentősek, mint a tervezett következmények (Williamson és mtsai., 2024:1).

A digitalizáció folyamatának egyik kulcsfontosságú, nem szándékolt következménye az iskolai életet meghatározó legmélyebb strukturális keretek, a tér és az idő átalakítása. Ez a folyamat kevésbé tapintható, és nem kimondottan szándékolt módon jön létre (Selwyn, 2017:7). A digitális eszközök megjelenését kutatásomban ezért a tér szempontjából vizsgálom, így láthatóvá válik, hogyan alakítja a digitalizáció az iskola életében részt vevő szereplők egymáshoz fűződő viszonyát, valamint a hatalmi pozíciókat, hiszen a tér alakítása a hatalom gyakorlásának az egyik eszköze is (Lefebvre, [1974]1991:26).

Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az iskolába beköltöző számítógépek hogyan alakítják az osztályterem fizikai és társadalmi terét, és a különböző tételrendezések milyen nem szándékolt következményeket hordoznak magukban. Hogyan alakítják az iskola világában megfigyelhető szerepeket – felerősítik, érintetlenül hagyják vagy gyengítik a tanulók autonómiáját? Milyen hatással vannak a tanárok és diákok közötti autoritásbeli, hatalmi különbségekre és a diákok közötti együttműködésre?

A fenti kérdések megválaszolásához az oktatás és a digitalizáció kapcsolatának kritikai megközelítése, valamint a térszociológia releváns elméletein keresztül

elemzem a kutatásom során összegyűjtött empirikus adatokat. Etnografikus kutatásban négy általános iskolában végeztem megfigyeléseket tanórákon és a szünetekben, valamint tanárokkal és igazgatókkal készítettem félig strukturált interjúkat.

A digitalizálódó közoktatás és a társadalmi tér elméleteinek áttekintése

A digitalizáció és a társadalom kapcsolatának kritikai szociológiai megközelítései

A digitalizáció és a társadalom kapcsolatát abból a kritikai szociológiai irányból közelítem, amely a technológiára mint nem determinisztikus jelenségre tekint, egy társadalmi konstrukcióra, amelyet az emberi cselekvők alakítanak, és amely kölcsönösen alakítja társadalmunkat. A Bruno Latour (1991) aktor-hálózat-elméletének nyomdokaiban haladó kritikai megfontolásokat, a technológia és társadalom viszonyát feltárni kívánó kortárs társadalomelméleti megközelítéseket a tágan értelmezhető, interdiszciplináris terület, a Science and Technology Studies (STS) foglalja magába, amelyhez sorolhatjuk a Social Construction of Technology (SCOT) megközelítéseket. Ezek a konstruktivista, kifejezetten mikroszociológiai irányultságú megközelítések (Király, 2005:28–32) változó fókusszal vizsgálják a technológiai újítások és az emberi világ kapcsolódását. Abban megegyeznek, hogy a technológia és a tudomány is társadalmi konstrukciók (Bauchspies és mtsai., 2006:12). Elvetik a determinisztikus megközelítéseket, hangsúlyozzák az emberi cselekvőképességet, ezzel „reményre adva okot, hiszen amellett érvelnek, hogy a technikai fejlődésnek mind részesei és alakítói vagyunk, nem csupán passzív elszenvető alanyai” (Király, 2005:26).

A kortárs oktatásszociológiai diskurzusból kiemelkedik Neil Selwyn munkássága, aki a digitalizáció és az iskola kapcsolatának kritikai-konstruktív megközelítésű vizsgálatában kiemelten fontosnak tartja, hogy ne a technológiai eszközökön, hanem azok használati módján, a hozzájuk kapcsolódó cselekvéseken legyen a figyelmünk, illetve azon, hogy az eszközöket használók milyen jelentést tulajdonítanak a digitalizációnak, és milyen társadalmi struktúrák rajzolódnak ki a háttérben (2017:1), hiszen az eszközöket meghatározott társas kontextusban használjuk, amelyek gyakran hordoznak magukban nem szándékolt következményeket (Selwyn, 2017:7; Cuban, 2001:131–135). Miközben a közvélekedésben erős a meggyőződés, hogy a digitális eszközök javítják az oktatás minőségét, a legtöbb oktatási rendszerben ezek az eszközök nem hoztak valódi változást, pusztán belesimultak az oktatás megszokott rendjébe (Selwyn, 2017:31).

A magyarországi szakirodalomban hasonló tendencia figyelhető meg, kevés figyelem esik a digitalizáció lehetséges nem várt következményeire. A gyakoribb témák között megtaláljuk a következőket: a digitális eszközök hatása a pedagógiai munkára és a digitális eszközök módszertani lehetőségei (Szűts, 2020; Racsko,

2012), a pedagógusok felkészültsége és attitűdjei (Buda, 2017; Chira, 2020b; Racsko & Kis-Tóth, 2019; Szabó & Dani, 2020), az iskola mint intézmény (Fazekas, 2023), az oktatásirányítás szakpolitikai lépései (Chira, 2020a). Külön szakirodalmi korpuszt képeznek a Covid19-járvány hatásait vizsgáló kutatások (például Lannert, 2022).

A mertoni értelemben vett nem várt és nem szándékolt következmények feltárása világossá tehet látszólag irracionális társadalmi mintákat, új kutatási szempontokat vehet fel vagy a diszfunkciók feltárásával hozzájárulhat az oktatási rendszerek fejlesztéséhez. Az ilyen következmények természetesen pozitívak is lehetnek, ezek megismerése épp olyan fontos (Cuban, 2001:132). A diszfunkciók feltárására jó példa a szakirodalom által alaposabban körüljárt és a Covid-járvány következtében újból fókuszba került digitális egyenlőtlenség kérdése, amelynek kutatói (például: Fehérvári, 2017) láthatóvá tették, hogy a kezdeti várakozásokkal ellentétben az oktatás területére beáramló digitális eszközök képesek a meglévő egyenlőtlenségeket mélyíteni. Mátó Áron (2025) etikai szempontú megközelítésében is megjelenik az esélyegyenlőség kérdése, és olyan kritikai megfontolások, mint az adatvédelem, a szülők és pedagógusok megnövekedett felelőssége, vagy a gyerekek mentális fejlődését érő káros hatások. Selwyn és munkatársai (2017) kritikai megközelítésű etnográfiai vizsgálata több hasonló nem várt következményt is bemutat, mint a digitális eszközök iskolai használatából eredő tanár-diák konfliktusok, vagy a tanulók feletti fokozott felügyelet. Egy másik tanulmányban Selwyn és Cumbo (2024) bemutatja, hogy a tanulók által használt laptopok és az azokra telepített szoftverek hogyan erősítik a folyamatos megfigyelést és a fennálló erőviszonyokat, hatalmat biztosítva az iskolában használt platformokat szolgáltató technológiai szereplőknek.

Térszociológiai elméletek és az idő a digitalizálódó közoktatásban

A szociológia térbeli fordulatával a korábban történelmi jellegű gondolkodás dekonstrukciójának következtében lehetőség nyílt az *idő* mellett a *tér* szerepének előtérbe kerülésére (Soja, 1989). Az azóta megszületett térszociológiai elméletek a térre mint az emberi létet alapvetően meghatározó dimenzióra hivatkoznak, amelyet az emberek hoznak létre. A terek egyszerre kifejezői a társadalmi viszonyoknak, létrehozásuk után pedig visszahatnak az őket létrehozókra (Berger, 2018:12). Henri Lefebvre ([1974]1991) megközelítésében a *fizikai*, a *mentális* és a *társadalmi tér* hármásából az utóbbi egy társadalmi termék, amely eszközt szolgáltat a gondolkodás és a cselekvés, csakúgy, mint a hatalom számára. A társadalmi tér magában hordozza a benne létezők társas viszonyait, és ezeknek a viszonyoknak a reprodukcióját is ([1974]1991:32). A térmegközelítések másik lehetséges csoportosítása az *abszolút tér* és a *relatív tér* koncepciója. Az abszolutista térfelfogás a háromdimenziós kiterjedés felől közelít a tér fogalmához, a valóságot az anyag és a tér kettősében értelmezi, ahol az anyag változékony, a tér kiterjedése pedig állandó (Berger, 2018:21–22). Eszerint a tér egyfajta tartály, amely magába foglalja a relatív tereket is. A relativista elképzelés középpontjában ezzel szemben a viszonyyszerűség áll, a benne lévő testek

egymáshoz képest való elhelyezkedése. Az abszolút térrel szemben a relatív tér véges, nem három-, hanem négydimenziós, hiszen értelmezhetetlen az idő dimenziója nélkül (Berger, 2018:21–24.).

Michel Foucault térelmélete nem explicit módon, fő műveiből rajzolódik ki, mégis megkerülhetetlen a témában (Soja, 1989:16). Edward W. Soja összefoglalása szerint Foucault figyelme a „külső tér”, azaz a valóban megélt tér felé fordult, amely a viszonyaink összességéből tevődik össze (Soja, 1989:17). A helyek és kapcsolódások együttese a „heterotópia”, amely az utópiákkal szemben létező, valóságos tereket jelöl, amelyek szemben állnak az adott kultúra többi szerkezeti helyével, mint például a temető vagy a színház (Foucault, 1967). Ez a relacionális térfogalom a társadalomra egymáshoz kapcsolódó helyek és viszonyok hálózataként tekint (Berger, 2018:114). Foucault értelmezésében központi szerepe van a térnek a hatalom gyakorlása szempontjából, és kiemelten foglalkozik az oktatáskutatás számára releváns „fegyelmező terekkel”. A *Felügyelet és büntetés* című művében a börtönök világához kapcsolódóan írja le a panoptikus tér fogalmát (1990[1975]:267–285), ahol a rabok individuálisan helyezkednek el egy kör alakú térben. A fegyelmező minden pillanatban mindenkit meg tud figyelni. Foucault kitért arra, hogy a panoptikus tér „voltaképpen a politikai technológia alakzata, amelyet el lehet és el is kell választani minden specifikus felhasználástól”, és hogy akár az oktatásban is megfigyelhető (1990[1975]:280). Emellett a fegyelmező idő fogalma is megjelenik, amely esetében az ismétlődő ciklusokba rendezett, meghatározott tevékenységekkel kitöltött, hiánytalanul hasznosított idő a cél (1990 [1975]:203–204). A digitális eszközök pedig nagyban előmozdítják a haszontalan idő eltűnését azzal, hogy képessé tesznek minket a munkavégzésre az „üresjáratokban” is (Mátó, 2023).

A digitalizáció alakítja az iskolai tereket, a tanári szobákat, a folyosókat, és az osztálytermeket. A kritikai megközelítések mind a hagyományos, mind a modern, digitális technológiákkal felszerelt osztálytermi elrendezéseket úgy látják, hogy azok megerősítik a foucault-i értelemben vett fegyelem és normalizálás rendszereit (Song & Yaacob, 2025). A hagyományos, frontális osztályterem a tanárt helyezi kiemelt szerepbe, kifejezve a hierarchiát, rálátást biztosítva az összes, passzív szerepben lévő diákra. Emellett a modern oktatásban megjelentek az úgynevezett *rugalmas tanulási terek (flexible learning spaces)*, olyan nyitott terek, amelyeket az együttműködés és a diákok bevonásának elősegítésére terveztek. A fokozott ellenőrzés azonban itt is megvalósul: jellemzőek például az üvegfalak, amelyek nagyobb láthatóságot biztosítanak, így megfelelő pedagógiai változás nélkül ezek a terek is csak egy új, rejtett fegyelmezési formává válhatnak, annál is inkább, mert a digitális eszközök korábban példátlan megfigyelést és adatgyűjtést tesznek lehetővé, amely elősegíti, hogy a diákokkal kapcsolatos döntéseket automatizált rendszerek végezzék, technológia által vezérelt fegyelmezési és ellenőrzési formákat bevezetve (Song & Yaacob, 2025). A mesterséges intelligencia megjelenése még kifinomultabb eszközöket szolgáltat erre a célra.

Az ellenállás formái és a diákok közötti interakciók

A Foucault-i elmélet további szempontokkal is segíti az oktatáskutatást: csak akkor beszélhetünk hatalomról, ha bizonyos fokú szabadságról is beszélhetünk, különben az erőszak az, ami a cselekvést irányítja. A hatalom alanyának szabadságában áll az ellenállás, amelynek elemzése jobban megvilágítja a hatalom mibenlétét is (Foucault, 1982).

Az iskolai kontextusban a megfigyelés még a digitális eszközök segítségével sem válik totálissá (Gallagher, 2010), mindig nyílik tér a tanulók ellenállására az iskolai elvárásokkal szemben. Az ellenállásnak jelentése van, elsősorban a szubjektum saját magáért folytatott küzdelmét jelenti, és a domináns diskurzus, az iskola által diktált normák elutasítását (Quick és mtsai., 2025); fontos szerepe van az ifjúsági kultúrában, a szubkultúrák alakításában és a fiatalok identitásának építésében (Mészáros, 2014:93); bizonyos értelemben pedig a részvétel egy formájának is tekinthető, amennyiben a hatalommal és a meglévő szabályokkal való interakcióban történik (Leighteizer, 2006).

A diákok közötti interakciók nemcsak ellenállásként, hanem az iskolai tevékenységgel összhangban működő cselekvésként is megjelennek. A digitális eszközök megtörik a szituációk korábbi jellegét. A diákok a digitális eszközöket az adott szituációból való kiszállásra és arra is használják, hogy a tananyaggal, az óra tartalmával kapcsolatban kommunikáljanak. Az ugyanabban a térben, egy szituációban a résztvevők már nem tudják egymásról, hogy melyikük milyen típusú interakcióban vesz éppen részt (Lindroth és mtsai., 2015). Jongseok Ahn (2020) nemzetközi kvantitatív kutatása azt mutatja, hogy a tantermi digitalizáció a diákok elmagányosodásához, a kortárs kapcsolatokkal való elégedettség csökkenéséhez vezethet. Az eszközök felhasználási módja is befolyással van a diákok közötti interakciókra: míg a közösen használt digitális eszközök növelhetik az interakciók számát, az egyénileg használt digitális eszközök miatt izolált lehet a tantermi munka (Wang és mtsai., 2016), így csökkenhetnek a diák-diák interakciók.

Társadalmi-kulturális kontextus bemutatása

A nyolcvanas évek óta világszerte erősödik az iskolák digitalizálása. Czékmán Balázs és Fehér Péter tanulmányukban (2017) végigkísérik az iskolai digitalizáció hazai történetét. A számítástechnika a kilencvenes években jelent meg tantárgyként. A Nemzeti Alaptantervbe 1995-ben került be az informatika műveltségterület (2017:46–48). Az iskolák digitalizálásának következő állomása az 1996-ban elindított Sulinet program volt, amely többek között „célként a középiskolák 1998-ig, az általános iskolák 2002-ig történő hálózatra csatlakoztatását jelölte meg” (2017: 53). A kétezres években komoly forrásokat fordított az állam informatikai eszközökre, szélessávú hálózatok kiépítésére és pedagógusok képzésére (Halász, 2011). 2004 és 2006 között valósult meg a Humán erőforrás-fejlesztés Operatív Program, amely az

informatikai készségek fejlesztését, pedagógus-továbbképzéseket, e-learning tananyagok fejlesztését és kutatások támogatását tűzte ki célul (Dancsó, 2005). 2005-ben a Közoktatási informatikai fejlesztési program az iskolák interaktív táblához juttatását célozta meg, ezt pedig követte az iskolai IKT-infrastruktúra fejlesztése (DOS, 2016:35).

A Digitális Jólét Program keretein belül a kormány 2016-ban fogadta el a Digitális Oktatási Stratégiát, amely célként tűzte ki a közoktatás digitalizálását, az infrastruktúra kiépítését, a pedagógusok digitális készségfejlesztését, és módszertani ajánlások elkészítését. A program 2022-ben történő lezárásáig a terveknek csak kis része valósult meg. 2017-től vált kötelezővé a Köznevelési Regisztrációs és Tanulmányi Alaprendszer (KRÉTA). A koronavírus-járvány és a 2020-ban bevezetett távoktatás erőteljes löketet adott a digitalizációnak. A világvárvány után jelentette be a kormány, hogy a következő négy évben, az Európai Unió által biztosított forrásokból több mint félmillió, otthoni használatra is szánt laptopot oszt szét tanulók és pedagógusok között, amely program azóta is tart.

A szakpolitikai stratégiák egy irányba mutatnak: a techno-optimista szemlélet jegyében a közoktatást egyre erőteljesebben kapcsolják össze különböző digitális eszközökkel, csak elvétve kerül elő a nem szándékolt következmények feltárásának és a diszfunkciók korrekciójának igénye. Az első példa ilyen típusú intézkedésre az okostelefonok korlátozása 2024 szeptemberétől.

Adatok és módszertan

Módszertani megközelítem szociológiai és pedagógiai fókuszú, egyfajta *pedagógiai etnográfia*. Az etnográfiai és a pedagógiai jelző különböző jelentésárnyalatokkal bír eltérő kutatási irányzatokban (lásd: Mészáros, 2017:29–56). Tanulmányomban a fogalmakat a következőképpen használom: kutatásom szociológiai fókuszú, kérdésfeltevésem középpontjában a technológia mint társadalmi erő áll, és illeszkedik a térszociológiai megközelítések szemléletéhez. Ezen belül etnográfianak nevezem, a szó metodológiai értelmében. Kérdésem szubjektív megélésekre, társas mintázatokra, viszonyokra vonatkozik, amelyeket a konstruktivista technológiai megközelítések szellemében kontextusukban érdemes vizsgálni, így a kutatás során terepmunka segítségével gyűjtöttem empirikus adatokat. Etnográfiai abból a szempontból is, hogy vizsgálódásom a kérdésfeltevésből fakadóan is „fejlődő jellegű” (Mészáros 2017:32), hiszen a nem szándékolt következmények feltárásához fontos volt, hogy kőbe vésett preconcepciók nélkül érkezzenek a terepre. Emellett a megközelítem pedagógiai abban az értelemben, hogy kérdésfeltevése az iskola terepére vonatkozik, célja pedig a digitalizáció nem szándékolt következményeinek feltárásával, hogy hozzájáruljon a közoktatás működésének alaposabb megértéséhez, közvetve pedig fejlesztéséhez. A pedagógiai etnográfia részletesebb elemzését adhatja annak, hogy „milyen sajátos működésmódok és ideológiák érvényesülnek az iskolai mindennapok során” (Mé-

száros, 2024:22), így lehetőséget kínál annak vizsgálatára, hogy a konstruktivista technológiai szemlélet, valamint a tér és a hatalom viszonyának elméletei által felvázolt társadalmi jelenségek hogyan mutatkoznak meg az iskolai mindennapokban.

A kutatásban a grounded theory módszerét használtam, amely iteratív jellegével lehetőséget biztosít arra, hogy a terepből kiindulva, induktív módon kristályosodjanak ki az elméleti megfontolások, a megfigyelés szempontjai, valamint az interjúk elemzésének kódszavai (Mohajan & Mohajan, 2022). A kutatás empirikus alapját általános iskolákban végzett óralátogatások, a folyosókon, tanári szobákban, osztálytermekben végzett, papír alapú terepnaplóban jegyzetelt megfigyelések, valamint tanárokkal és iskolaigazgatókkal végzett interjúk adják. Az adatok felvételét 2023. október 25. és 2025. május 20. között végeztem négy általános iskolában. Három interjú más iskolákban tanító pedagógusokkal készült. Az interjúkból megmutatkozó tanári vélekedések és megélések jól kiegészítik a terepen megfigyelt működésmódokat, esetenként új adatokkal szolgálnak, értelmezési segítséget nyújtanak, vagy ellentmondásokat tárhatnak fel. A kutatás során 21 különböző napon látogattam el az iskolákba és készítettem interjúkat, 23 tanórán vettem részt: tíz informatika- (digitáliskultúra-) órán, továbbá magyar-, földrajz-, történelem- és matematikaórákon. Hagytam, hogy a tanár a saját döntése alapján bemutasson, volt, ahol mondtam néhány szót a kutatásról, és volt, ahol csak köszöntem, majd helyet foglaltam. Mivel az osztályteremben való jelenlétem óhatatlanul hatással van az eseményekre (Hoepfl, 1997), igyekeztem kevésbé látható helyet elfoglalni, hogy a tanulók és a pedagógus is nagyobb eséllyel elfeledkezzen arról, hogy ott vagyok, és kutatói jelenlétem a lehető legkisebb befolyással legyen.

A megfigyeléshez a fő szempontjaim az első interjúk és a kritikai szociológiához sorolható szakirodalom alapján a következők voltak: a diákok és a pedagógusok viselkedése, egymáshoz való viszonyulásuk a digitális eszközökkel és az eszközök nélküli tanórákon, az interakciók mennyisége és minősége, a hangulat, a megfigyelés formái és lehetőségei. Ezek mellett pedig igyekeztem minden apró eseményt szabadon rögzíteni, hogy ezek is segítsék az elemzést és az értelmezést, így vált időközben megfigyelési szemponttá és elméleti keretté a *térbeliség* és az *időbeliség* dimenziója, miután több interjúból és a megfigyeléseimből is kirajzolódott ezen témák központi szerepe az iskolai interakciók és hatalmi viszonyok alakulásában. Hasonló módon a *tanulói ellenállás* formái a terepnaplóban és az interjúkban visszatérő jelenségeként váltak az elemzés tárgyává.

Összesen 22 pedagógussal, köztük négy igazgatóval végeztem félig strukturált interjúkat. Az interjúalanyok között 16 nő és 6 férfi volt. Az interjúkat telefonnal rögzítettem, majd az átíratok elkészítése után az atlas.ti szoftver segítségével kódoltam manuális kódolással, kevert kódolási módszerrel: a terepmunka előtt a tágabb kutatási fókuszom, a digitalizáció és a közoktatás kritikai elméleti szakirodalma és az első három interjú alapján létrehoztam egy kódlistát, amelyet az interjúk elkészítése és elemzése közben folyamatosan bővítettem és átalakítottam.

Kutatásom három budapesti és egy kisebb település iskolájában zajlott. Az intézmények kiválasztásánál figyelembe vettem, hogy különböző fenntartók által

üzemeltetett, különböző településeken működő, és különböző társadalmi háttérű általános iskolákat látogassak meg.

1. táblázat: a kutatásban szereplő négy általános iskola néhány jellemzője

Iskola	Fenntartó	Település	Interjúk száma	Meglátogatott tanórák száma
Alma	Állam	Budapest – Buda, magasabb társadalmi státuszúak lakta környék	4	5
Borsó	Alapítvány	Budapest – magasabb társadalmi státuszúak lakta környék	3	3
Cékla	Állam	Budapest – Pest, alacsonyabb társadalmi státuszúak lakta kerület	5	8
Dió	Egyház	Pest vármegyei, közép méretű város	7	7

Eredmények

Digitális eszközök órai használata – a pedagógus térbeli és hatalmi pozíciója

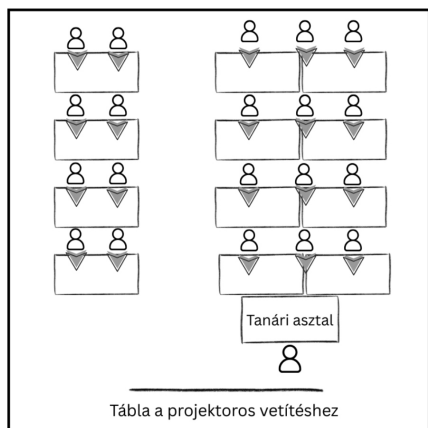
Ha belépünk egy iskolába, egy jól körülhatárolt térbe érkezünk: az iskola egyértelműen el van választva a külvilágtól, bent osztályterem, tornaterem, étkezők, mosdók, tanári szobák tagolják a teret. Az iskola olyan elvont fogalmi, mint az osztály vagy a tanár-diák viszony testet, öltenek a térben, és osztályteremként, tanári asztalként, tanári mosdóként teszik kézzelfoghatóvá a társadalmi viszonyokat. Nemcsak kifejezője és megtestesítője a tér ezeknek a viszonyoknak, hanem alakítója is, amennyiben például a tanári mosdó léte megerősíti a tanár-diák szerepek elválasztását.

A digitális eszközök teret kívánnak maguknak az iskolákban, leggyakoribb előfordulásuk az informatika oktatására szolgáló tanterem. Az informatikatermeket a foucault-i heterotópia fogalmának megfelelő társadalmi konstrukcióként vizsgálom: valóságos terek, amelyek szemben állnak az iskola többi szerkezeti helyével, például a tornateremmel vagy más tanteremmel. Ezzel együtt az iskola és az osztályterem fegyelmező térként is működik, fegyelmező, ismétlődő ciklusokból álló, csengőszókkal keretezett idővel kiegészülve.

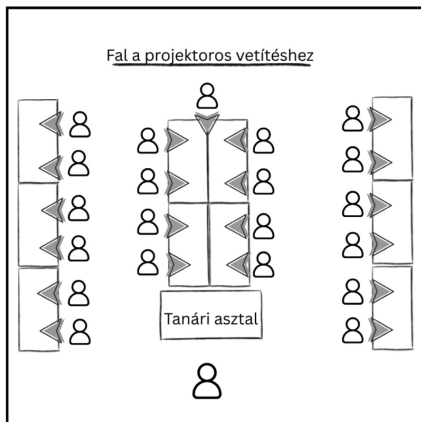
A következőkben a kutatásom során megfigyelt digitális eszközökkel felszerelt, informatika és digitális kultúra oktatására szolgáló helyiségek elrendezését veszem górcső alá, hogy a digitális eszközök használatát, valamint a különböző elrendezéseket kísérő nem szándékolt működéseket láthatóvá tegyem.

Az általam vizsgált iskolákban négyféle informatika tantermi elrendezéssel találkoztam. Az alapítványi fenntartású iskolai elrendezést a későbbiekben külön elemzem, mert ott nincs külön számítógépekkel berendezett terem. A másik három iskolában látott, stabil tantermi elrendezéseket a következő, saját szerkesztésű ábrák mutatják, amelyeken a szürke nyilak jelzik, hogy merre fordulva ülhetnek a tanulók. Minden lehetséges ülőhelyet jelöltem, de nem volt olyan óra, ahol minden hely foglalt lett volna.

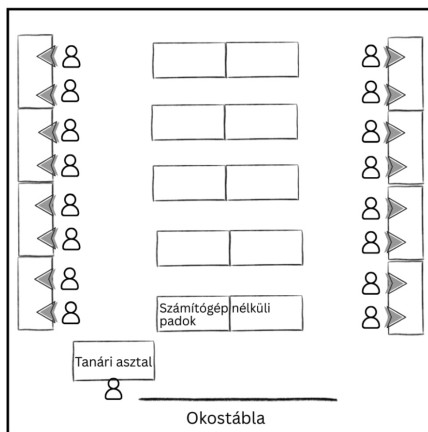
1. ábra: A. elrendezés

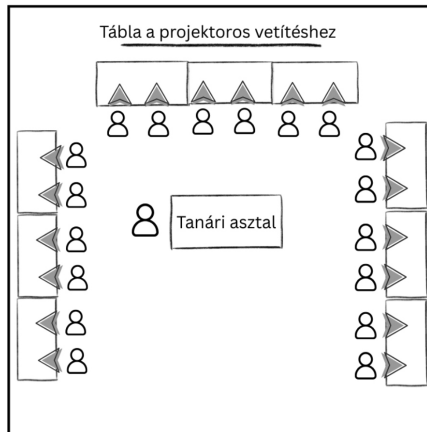
2. ábra: B. elrendezés

3. ábra: C. elrendezés

4. ábra: D. elrendezés

Mind a négy típusú terem asztali számítógépekkel van ellátva, a B. elrendezésnél (2. ábra) a terem közepén található asztalokon laptopok kaptak helyet, a terem szélén asztali gépek. A digitális eszközök három esetben is megbontották a hagyományos frontális ülésrendet. Más tárgyak tantermeiben, ahol nem voltak a tanulók által használt digitális eszközök, túlnyomórészt a hagyományosnak mondható frontális elrendezés volt jellemző. Az iskolai terek elrendezése nem értéksemleges, és nemcsak lenyomatát képezi a kapcsolódásoknak, de vissza is hat az iskola szereplőire (Song & Yaacob, 2025). A bútorok elrendezése az iskola szereplőinek döntései

és lehetőségei mentén alakulnak, az informatikatermeket a pedagógusok és a rendszergazdák rendezték be.

Az A. típusú (1. ábra) elrendezéshez képest a többenél a tanár olyan pozíciót vesz fel, ahonnan láthatja a tanulók képernyőjét, a tanulók viszont csak megfordulva látják őt és egymást. Ez az elrendezés hasonlít a foucault-i Panoptikumhoz: a diák a számítógépen végzett feladat megoldása közben nem tudhatja, hogy mikor figyeli őt a tanár, aki az összes diák gépét látja bármelyik pillanatban. A B. elrendezés (2. ábra) vegyes, a középen lévő asztalokat körben egymás felé fordították, és csak akkor ülnek ide a diákok, ha sokan vannak, és nem férnek el az asztali gépeknél. A tanári asztaltól csak a terem szélén lévő gépekre látni rá, amit a pedagógus meg is jegyzett az interjú során, amikor azt kérdeztem, hogy a gépeken is játszanak-e a gyerekek, ahogy néha a titokban maguknál tartott telefonon:

„A gépeknél ezt nem tudják megcsinálni mert ugye rálátok [...]. Pont most gondoltunk a rendszergazdával, de nem tudnánk megcsinálni úgy... Tehát ez így tök jó a két széle, a közepében kéne valamit kitalálni, de nem tudjuk. Tehát az is úgy lenne jó, hogyha rálátnék, vagy lenne olyan szoftver, amivel rá tudnék nézni a gépekre.”
(Informatikatanár, nő.)

Egy másik interjú során is felmerült egy hasonló program előnye:

„Volt a Marconi program és ez a Marconi program jól hasznosítható volt, mert minden gyerek meg tudta kapni a laptopot. A tanári laptopról ő tudta látni az összeset, ki mit csinál, hogy dolgozik, tehát irányítani lehetett az egészet.” (Matematikatanár, nő.)

Az idézetek jól mutatják, hogyan terjeszthető ki a fizikai megfigyelés a digitális eszközök segítségével, erősítve a tanár hatalmi pozícióját.

Ehhez képest a C. típusú elrendezésnél (3. ábra) egyszerre jelenik meg a hagyományos frontális ülésrend a központi tanári pozícióval, és a körben, a tanárnak háttal ülő megoldás. Az ebben a teremben meglátogatott digitális kultúra óra úgy zajlott, hogy az óra elején a diákok a frontálisan elrendezett padokban ültek. A tanár elmondása szerint így jobban tudnak koncentrálni, nem vonja el a figyelmüket a számítógép. Megmutatta a táblán a feladatot, majd a diákok átültek a számítógépekhez. A tanár időnként körbejárt és segített annak, aki elakadt. Ehhez hasonló a D. típusú (4. ábra) elrendezés, ahol a tanár szintén központi pozíciót vesz fel. Ezeknél az elrendezéseknél a diákoknak forgolódniuk kell, amennyiben a tanárra szeretnének figyelni, a tanárnak pedig fel kell hívnia magára a figyelmet, ahogy az több órán is megesett egy-egy „nézzél föl” vagy „nézz a táblára” instrukcióval.

A klasszikus, A. típusú elrendezésnél a fentiekkel ellentétben a tanár csak akkor látja a tanulók monitorát, ha közéjük sétál, feladva központi, „katedrán álló” po-

zíciónál. Így a számítógépek használata növeli a diákok autonómiáját, és csökkenti a tanári hatalmi pozíció súlyát. Az ebben a teremben meglátogatott három digitális kultúra tanórán azt tapasztaltam, hogy mindkét tanár gyakran a padsorok közém, így egyrészt rálátott a gyerekek monitorjára, másrészt viszont közvetlenül és közelről tudott nekik segíteni, amikor elakadtak.

A negyedik, alapítványi iskolában nincs külön számítógépekkel felszerelt informatikaterem és informatikaóra. A termek különféle elrendezéssel, mozgatható bútorokkal vannak ellátva, ami megtestesíti a *rugalmas tanulási tér* fogalmát. Az iskolában vannak laptopok, amiket a gyerekek külön kérés nélkül használhatnak egyéni munkához, órán nem használják ezeket. Ha valamelyik tanár olyan foglalkozást tervez, amihez laptopra van szükség, akkor a tanulók magukkal hozzák a saját eszközüket. Erre ritkán kerül sor, és nem volt alkalmam ilyen foglalkozást megfigyelni, ezért ebből az iskolából az okostelefon órai használatának példáján keresztül próbálok közelebb kerülni a kutatási kérdés megválaszolásához.

Az egyik itt dolgozó pedagógus az okostelefonok órai használatáról beszélt, ami-ker előjött a tereprendezés és a megfigyelői szerep kérdése:

„Mindig egy ilyen nehéz pont, amikor kahootozunk, hogy úgy legyen kiszámolva, hogy tényleg akkor vegyék kézbe, amikor már be van töltve a képernyő. És úgy helyezkedünk, hogy én a hátuk mögött legyek, és mindenkinek rálássak a telefonjára, mint egy rendőr, de muszáj, mert egyszerűen, ha így behelyezkednek a fal felé, meg leülnek a babzsákra, meg minden, akkor rögtön a Snapchat, minden is előkerül két kahoot kérdés között, amire egyébként általában 20 másodpercet szoktam beállítani. Szóval, ahol 20 volt, körülbelül 5 másodpercet arra használnak, hogy megnézzék a nem tudom milyen értesítést.” (Magyartanár, férfi.)

Jól jelzi az idézet, hogy a digitális eszközök az időt is alakítják. Egy hagyományos tanórán 5 másodpercnyi időnek nincs nagy jelentősége. A tanárnak azonban szembeszólnie kell azzal, hogy a digitális eszközök új kereteket szabnak az óra vezetésnek. A tanári beszámoló szerint a megfigyelői szerep kellemetlen volt a pedagógus számára, ezzel együtt is szükségesnek érezte a megszokott óráinál erősebb fegyelmező tér kialakítását a tanulási folyamat biztosítása érdekében:

„Nekik is ad egyfajta megnyugvást, hogy itt ez most erősen keretezve van, és akkor tényleg csak azzal lehet foglalkozni, amivel én kérem, hogy foglalkozzanak, és én ezt ellenőrzöm is. [...] És akkor úgy rendezem be a termet, hogy lássam, hogy mindenki tényleg azzal foglalkozik-e, és annak, aki még itt is nem azzal foglalkozik, nagyon hamar szólok.” (Magyartanár, férfi.)

A fenti példa is rávilágít, hogy a digitális eszközök iskolai használata milyen előre nem tervezett következményekkel járhat.

Az ellenállás formái a digitalizálódó tantermelekben

A digitális eszközök nélküli, frontális tanulás során a diákok általában előre néznek, füzetbe jegyzetelnek, a pedagógus pedig velük szemben helyezkedik el. A tanulók tekintete a tanárra, a táblára vagy az előttük található füzetre kell hogy szegeződjön, a tanár pedig frontális helyzetéből láthatja, ha valamelyik diák mással van elfoglalva.

Ahogy Mészáros György (2024:207) is írja, „az iskolában felkínált tudáselemekkel, tudásközvetítéssel a diákok gyakran szemben állnak.” A diákok hatalommal szembeni ellenállása vagy Mészáros György megközelítésével élve „ritusai” különböző formákat ölthetnek a tér különböző elrendezéseiben. Az óralátogatások során tapasztalt ellenállási formákat két típusba sorolom a megfigyeléshez való viszony alapján: olyan ellenállás, ami a figyelem ideiglenes megszakadásakor tapasztalható, és az a típusú, amelyek a folyamatos megfigyelés kicselezésével áll ellen.

Az első típusra példa, amikor egy nem frontális elrendezésű teremben, ahol a diákok körben ültek egymásnak háttal, a tanár odalépett az egyik diákhoz, hogy segítse a feladat megoldásában. Így a pedagógus elvesztette a megfigyelői pozícióját, amit kihasználva a terem másik oldalán két egymás mellett ülő tanuló helyet cserélt, és egyikük befejezte a másik helyett a feladatot. A tanár nem vette észre a cselt, a diákok az óra végéig az új helyükön maradtak. Az is megfigyelhető volt, hogy az ilyen típusú tanári figyelem szüneteiben a gyerekek a számítógépen időnként a feladatmegoldáshoz nem kapcsolódó oldalakat is megnyitottak: egy alkalommal azt vettem észre, hogy az iskola igazgatójának személyes Facebook-profilját nézték, máskor hang nélkül Youtube-videókat néztek, vagy játékdalokat nyitottak meg.

A folyamatos megfigyelés mellett is lehetnek kiskapuk a megfigyelt diákok számára. Két alkalommal volt arra példa, hogy a titokban becsempészett okostelefont a pad alatt nézte egy-egy tanuló, miközben a számítógép monitorán az éppen aktuális feladat volt megnyitva, egyszer pedig az egyik diák fülében egy fülhallgató volt, amin valamit hallgatott a saját, zsebébe rejtett telefonjáról. Ennél erőteljesebb ellenállás volt az elvárásokkal szemben, amikor egy gyerek megütötte a mellette ülő társát az egyik kör alakú elrendezésben tartott órán.

Mindkét típusú ellenállás tapasztalható a számítógépek nélküli órákon is: papíralapú órai levelezés, suttogó, vagy hangosabb beszélgetések is kísérték a tanórák egy részét. De interakcióba bonyolódás nélkül is megvalósulhat az ellenállás, erre példák, amikor a füzetbe a jegyzet helyett egy rajz került, az egyik tanuló az ablakon nézett kifelé és közben a haját egy filctoll köré csavarta, az egyik diák megragasztotta óra közben a leesett műkörmét. Az ellenállási formák felerősödtek, amikor a tanár figyelme megszakadt. Ez jellemzően akkor következett be, amikor a tanár egy diákkal beszélt, vagy a jegyzetei között keresett valamit. A tanári figyelem rövidebb megszakadását több alkalommal is okozta a technológiai berendezések, a kivetítő beállításának szükségessége.

Tanulók közötti interakciók

Az interakciók a hivatalos tanulást segítő együttműködésként is megjelennek. A digitális eszközökön végzett egyéni feladatmegoldás és a diákok egymásnak háttal fordulása jelenthetne egyfajta elidegenedést, a diák-diák interakciók csökkenését. Ezzel ellentétben azt tapasztaltam, hogy az informatikaórákon több interakció volt a gyerekek között, mint a digitális eszközök nélküli órákon. A kör elrendezésű termekben gyakrabban álltak fel, és segítettek egymásnak, az egyik órán gyakran az okostáblához mentek, ahol a megoldandó játékos programozási feladathoz szükséges információk voltak kivetítve, az óra hangulata sokkal kevésbé volt szigorúnak mondható.

Ezekből a megfigyelésekből nem vonható le ok-okozat következtetés. Nem derül ki, hogy a tanulói interakciók száma vagy minősége mennyiben köszönhető a pedagógus elvárásainak, a digitális kultúra tantárgy alacsonyabb státuszának, a digitális eszközöknek, a tér elrendezésének, vagy más tényezőknek. A felvázolt elméleti keretek mindegyike hangsúlyozza, hogy önmagukban sem a digitális eszközök, sem a terek elrendezése nem determinisztikus. A pedagógus óraszervezése, a kitalált feladatok végtelen lehetőséget jelentenek mind az interakcióra, mind a hatalmi viszonyok alakítására. Jó példa erre, hogy a tanulók mindegyik elrendezésben körülbelül egyformán, néhol pedig nagyobb mértékben kommunikáltak társaikkal mint egy frontális, digitális eszközök nélkül megszervezett órán, és ez különösen igaz volt ott, ahol a tanár maga is támogatta az ilyen típusú interakciókat. Az interjúban, a Dió fantáziánévű iskola pedagógusa, arról beszélt, hogy a gyerekek hogyan jutnak el egy-egy tananyagrészt megértéséig:

„Én úgy szeretem megtartani az órát, hogy kapnak tőlem egy kisebb adag valamit, és akkor abból próbálkozzanak ők, és haladjanak tovább. És én azt szeretem, amikor eljutunk oda, hogy elszabadul ez az egész dolog, és annyira belemerülnek, és akkor maguktól tapasztalták meg, és ilyenkor nem zavar, ha dumálnak, és akkor átkiabál az egyik, hogy XY néni ezt, hogy kell, és akkor a másik megmondja, hogy így kell.” (Informatikatanár, nő.)

A tanulói interakciók száma és a tanulás társas kontextusának kialakulása tehát nem függ egyértelműen a digitális eszközök használatától. Képesek ezek az eszközök az individualitást erősíteni: például az egymás mellett ülő beszélgetők ritkábban vették fel a szemkontaktust a digitális termekben, mint amikor más órákon szóltak egymáshoz, és amennyiben nagyon belemerültek az egyéni feladatmegoldásba, az interakciók meg is szűntek. Emellett épp annyira igaz, hogy egy pedagógus, még a frontális elrendezés mellett is képes a társas tanulási folyamatoknak kedvező hangulatot vagy szabályrendszert létrehozni.

Következtetések

A kutatás megerősíti, hogy a digitális technológiák mélyen beágyazódnak az iskolai működésbe, szándékolt és nem szándékolt következményeikkel alapvetően alakítják át az iskola fizikai és társadalmi terét, a szereplők egymáshoz való viszonyát és a hatalomgyakorlás formáit, ahogy Neil Selwyn (2017) és Larry Cuban (2001) elméleti megközelítése is feltételezi.

Megfigyeléseim szerint azok a kritikai elméletek, amelyek a digitális technológiákkal felszerelt osztálytermi elrendezéseket a fegyelem és normalizálás rendszereinek megerősítéseként értelmezik (Song & Yaacob, 2025), csak részben alkalmazhatóak az osztálytermi viszonyok vizsgálatakor: a digitalizáció valóban alkalmas arra, hogy megerősítse és újratermelje az iskolában uralkodó hatalmi viszonyokat, erősítse a tanári kontroll és megfigyelés lehetőségeit, és a foucault-i értelemben vett fegyelmező idő jelenségét, különösen a panoptikus, vagy rugalmasabb jellegű elrendezések mellett. Képes azonban részben megbontani a megszokott szerepeket. A digitális eszközök beköltözése az osztálytermekbe a klasszikus elrendezésű padosorok esetében bizonyos mértékig csökkentette a tanár-diák hierarchiát, míg az első ránézésre talán progresszívebbnek, modernebbnek tűnő, körben elrendezett padok esetében növelte a tanári megfigyelés lehetőségét, és csökkentette a tanulók autonómiáját.

A kutatás megerősíti, hogy a fokozott ellenőrzés a rugalmas tanulási terekben is megvalósulhat a digitalizáció következményeképpen (Song & Yaacob, 2025). A vizsgált példában az eszközhasználat befolyásolta a tér átalakítását, amelyet a rugalmasabb elrendezés helyett panoptikus térré alakított a tanár, valamint magával hozta a tanári szigor erősödését, a hierarchia megjelenési formáját is. A kutatás rávilágít, hogy ezek az eszközök nem csupán a tér, de az idő fogalmait is alakíthatják: a tanórai idő releváns egysége lerövidült az okostelefonok használatának következtében.

Az óralátogatások megerősítik, hogy az iskolai kontextusban a megfigyelés még a digitális eszközök segítségével sem válik totálissá (Gallagher, 2010). Kétféle ellenállást figyeltem meg: az egyik a figyelem ideiglenes megszakadásakor tapasztalható, a másik a folyamatos megfigyelés kicselezésével áll ellen. Az ellenállást a digitalizációtól függetlennek tekinthetjük, valamilyen formája a digitális és a digitális eszközök nélküli órákon megfigyelhető volt. Formái azonban átalakulnak a digitalizáció mentén, más típusú figyelmet és más kommunikációs lehetőségeket rejt a pad alatt egy okostelefonon, mint egy nyomtatott könyv vagy órai levelezés. A digitális eszközök szinte határtalan lehetőséget biztosítanak a világ felfedezésére, játékra, zenehallgatásra és kommunikációra. Az ilyen típusú kapcsolódás és kultúra-fogyasztás a fiatalok identitásának építéséhez is szélesebb tárházat biztosít. Fontos megfigyelés, hogy a digitális eszközök tanári használata és az eszközök beállítása megszakíthatja az óra menetét, ezzel teret adva a diákok autonóm, az iskolai elvárásokkal nem összhangban lévő cselekvéseire.

A kutatás nem erősítette meg, hogy a digitális eszközök minden esetben egyfajta elidegenedést, és a diák-diák interakciók csökkenését vonják magukkal. A megfigyelt

tanórákon a digitális eszközök növelték a diák-diák interakciók számát, nem függetlenül a pedagógus interakciókat bátorító vagy azokat kizárni próbáló instrukcióitól.

Az eredmények jól mutatják a konstruktivista technológiai megközelítésekben leírt jelenséget, amely szerint a digitalizáció nem determinisztikus folyamat (Latour, 1991; Király, 2005; Bauchspies és mtsai., 2006), így az oktatásban betöltött szerepe is az emberi cselekvők és a technológiai eszközök egymásra hatásában alakul.

Nyilatkozat az adatokhoz való hozzáférésről

A *Szociológiai Szemle* folyóirathoz benyújtott Digitális eszközök a közoktatásban: Tér és technológia nem szándékolt következményei az osztályteremben című tanulmány kutatási adatai (interjúk hanganyaga és szöveganyaga, terepnapló) más kutatók számára nem hozzáférhető, mivel ezzel sérülnének a kutatás adatkezelési elvei.

Irodalom

- Ahn, J. (2020). Unequal Loneliness in the Digitalized Classroom: Two Loneliness Effects of School Computers and Lessons for Sustainable Education in the E-Learning Era. *Sustainability*, 12(19), 7889. <https://doi.org/10.3390/su12197889>
- Bauchspies, W. K., Croissant, J., & Restivo, S. (2006). *Science, Technology, and Society. A Sociological Approach*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Berger, V. (2018). *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiai elméletekben*. Budapest: L'Hartmann.
- Buda, A. (2017). Hatottak-e az IKT-eszközök a pedagógusok munkájára? *Educatio*, 26 (2): 216–229. <https://doi.org/10.1556/2063.26.2017.2.5>
- Czékmán, B., & Fehér, P. (2017). A számítógéppel támogatott tanítás és tanulás története a közoktatásban Magyarországon (1983–2016). *Képzés és Gyakorlat*, 15(1–2): 45–66. <https://doi.org/10.17165/TP.2017.1-2.3>
- Chira, Cs. K. (2020a). Digitalizációs törekvések a magyar köznevelésben. In Juhász, M. K., Kaposi, J. Szőke-Milinte, E. (szerk.), *Változások a pedagógiában – A pedagógia változása* (pp. 105–115). Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) – Szaktudás Kiadó Ház.
- Chira, Cs. K. (2020b). A digitális kompetencia keretrendszerei és a pedagógusok digitális kompetenciája. In Lengyelne Molnár, T. (szerk.), *A kultúráváltás hatása az egyéni kompetenciákra: a digitális kompetencia modelljei* (pp. 38–57). Eger: EKE Líceum Kiadó. <https://doi.org/10.46403/Akulturavaltashatasaegyeni.2020.38>
- Cuban, L. (2001). *Oversold and Underused: Computers in the Classroom*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674030107>
- Dancsó, T. (2005). Az információs és kommunikációs technológia fejlesztésének irányvonalai a hazai oktatási stratégiákban. *Új Pedagógiai Szemle*, 55(11): 36–49.

- DiMaggio, P., & Hargittai, E. (2001). From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases. *Working Paper Series*, (15). Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University.
- DOS – Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája (2016). <https://digitalisjoletprogram.hu/api/v1/companies/15/files/92584/download>. Utolsó hozzáférés: 2025. 11. 29.
- Fazekas, N. (2023). Iskola a digitalizálódó világban. *Educatio*, 32 (2): 339–347. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.2.12>
- Fehérvári, A. (2017). Digitális egyenlőtlenségek Magyarországon. *Educatio*, 26(2): 157–168. <https://doi.org/10.1556/2063.26.2017.2.1>
- Foucault, M. (1967). *Of Other Spaces, Heterotopias*. <https://foucault.info/documents/heterotopia/foucault.heteroTopia.en/> Utolsó hozzáférés: 2025. 12. 27.
- Foucault, M. (1990 [1975]). *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777–795. <https://doi.org/10.1086/448181>
- Gallagher, M. S. (2010). Are schools panoptic. *Surveillance and Society*, 7, 262–272. <https://doi.org/10.24908/SS.V7I3/4.4155>
- Halász, G. (2011). Oktatáspolitikai az első évtizedben. In Balázs É., Kocsis M., & Vágó, I. (szerk.), *Jelentés a magyar közoktatásról 2010* (pp. 17–34). Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Hoepfl, M. C. (1997). Choosing Qualitative Research: A Primer for Technology Education Researchers. *Journal of Technology Education*, 9, 47–63. <https://doi.org/10.21061/jte.v9i1.a.4>
- Király, G. (2005). Hovatöbb STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. *Replika*, 25–56, pp. 51–52.
- Lannert, J. (2022). A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In Kolosi, T., Szelényi I., & Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport* (pp. 307–323). Budapest: TÁRKI. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.16>
- Latour, B. (1991). Technology is Society Made Durable. In Law, J. (szerk.), *A sociology of monsters: essays on power, technology, and domination*. London–New York: Routledge, 103–130. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1990.tb03350.x>
- Lefebvre, H. (1991 [1974]). *The Production of Space*. Oxford–Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Leightizer, V. (2006). Resistance Reconceptualized. *Paideusis*, 15(2), 27–35. <https://doi.org/10.7202/1072678ar>
- Lindroth, T., Lundin, J., & Svensson, L. (2015). Laptops in classroom interaction: Deconstructing the networked situation. *International Journal of Continuing Engineering Education and Life-Long Learning*, 25(2), 226–240. <https://doi.org/10.1504/IJCEELL.2015.069869>

- Mátó, Á. (2023). Mobil és okos. Morálfilozófiai ismeretlenek az okostelefon-használatban. *Kultúratudományi Szemle*, 5 (2–3), 136–148.
<https://doi.org/10.15170/KSZ.2023.05.02.16>
- Mátó Á. (2025). Morális kötelesség és okostelefon. *Új Pedagógiai Szemle*, 75 (1–2), 75–93. <https://doi.org/10.71157/upsz.2025.01-02.09>
- Merton, R. K. (2002 [1968]). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris.
- Mészáros, Gy. (2014). *Szubkultúrák és iskolai nevelés: narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Veszprém: Iskolakultúra.
- Mészáros, Gy. (2017). *Pedagógiai etnográfia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Mészáros, Gy. (2024). „Jók leszünk!” – Hogyan formál társadalmi lényé az iskola? *Összehasonlító kritikai etnográfia mindenkinek*. Budapest: Eötvös Kiadó.
<https://doi.org/10.21862/OsszKritEtnoMGy/2024/6869>
- Mohajan, D., & Mohajan, H. K. (2022). Exploration of coding in qualitative data analysis: Grounded theory perspective. *Research and Advances in Education*, 1(6): 50–60 <https://doi.org/10.56397/rae.2022.12.07>
- Quick, L., Hargreaves, E., & Buchanan, D. (2025). Ellie’s story: counter-conduct in the primary classroom. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 46(6): 756–767. <https://doi.org/10.1080/01596306.2025.2483184>
- Racsko, R., (2012). Alternatívák az elektronikus tanulási környezetek kialakítására. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 59(2): 63–73.
- Racsko, R., & Kis-Tóth, L. (2019). A technológia szerepe a 21. századi tanár kompetenciájának fejlesztésében. *Katolikus Pedagógia: katolikus pedagógiai tanszéki folyóirat*, 8, 1–2.
- Selwyn, N. (2017). *Education and Technology: Key issues and debates*. London: Bloomsbury Academic, Second edition. <https://doi.org/10.5040/9781474235952>
- Selwyn, N., Nemorin, S., Bulfin, S., & Johnson, N. F. (2017). Left to their own devices: the everyday realities of one-to-one classrooms. *Oxford Review of Education*, 43 (3), 289–310. <https://doi.org/10.1080/03054985.2017.1305047>
- Selwyn, N., & Cumbo, B. (2024). “We’ve Tried to Keep the Beast on a Leash”: The Domestication of Digital Classroom Surveillance. *Surveillance & Society*, 22(2), 88–103. <https://doi.org/10.24908/ss.v22i2.15791>
- Soja, E. W. (1989). *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London–New York: Verso.
- Song, Y., & Yaacob, H. B. (2025). Foucault’s Panopticon Theory in the Design of Classroom Space and Layout: A Critical Examination and Future Prospects. *International Journal of Literature and Arts Studies*, 1(1), 37–42.
<https://doi.org/10.71222/bg59xy82>
- Szabó, D., & Dani, E. (2020). The Digital Space Dimension in Education. A Review on a Pilot Research. *Acta Univ. Sapientiae, Social Analysis*, 10, 159–174.
<https://doi.org/10.2478/ausoc-2020-0008>

- Szűts, Z. (2020). *A digitális pedagógia elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789634545859>
- Wang, X.-C., Kong, S.-C., & Huang, R.-H. (2016). Influence of Digital Equipment on Interaction Quality in Technology-rich Classroom. In *2016 IEEE 16th International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT)*, Austin, TX, USA, (pp. 455–459.) <https://doi.ieeecomputersociety.org/10.1109/ICALT.2016.82>
- Williamson, B., Komljenovic, J., & N. Gulson, K. (2024). *World Yearbook of Education 2024. Digitalisation of Education in the Era of Algorithms, Automation and Artificial Intelligence*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003359722>

Amit a selyemharisnya nem tud eltakarni^{1,2}

Vizsgálat a női testszőrzettel és a szőrtelenítés-sel kapcsolatos attitűdökről

What Silk Stockings Cannot Conceal

An Examination of Women's Attitudes Towards Body Hair and its Removal

Szabó Katinka³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.20510>

Beérkezés: 2025.09.05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2025.12.11.

Elfogadás: 2026.03.31.

Összefoglaló: A női szőrtelenítés témájában tudományos igényű szociológiai munkát Magyarországon alig találni, holott ez a szokás igen erős norma a társadalmunkban. Vizsgálatom során arra kerestem a választ, milyen attitűdökkel rendelkeznek a nők, és miként értelmezik saját és a társadalom viszonyulását a szőrtelenítés normájához: mivel magyarázható a széles körű normakövetés. Kutatásomat két módszerrel végeztem: előbb szőrtelenítőreklámokat elemeztem azzal a céllal, hogy e gyakorlat képi reprezentációit megvizsgálhassam, és hogy előkészítsem a kutatás fő pillérét képező fókuszcsoporthoz interjúkat. Három fókuszcsoporthoz interjúkat készítettem összesen 28 budapesti egyetemi hallgatóval, arra törekedve, hogy a normakövetés különféle dimenzióit feltárjam. Ebből következően a szőrtelenítés gyakorisága nem, csupán az arra adott társadalmi reakciók és tipikus mintázatok értelmezése képezte elemzésem tárgyát. Kutatásom célja lehetséges elméleti kereteket nyújtani a jelenség mélyebb megértéséhez, felhasználva mind a szociológia klasszikus elméleteit, mind a feminista kritikai szemléletet.

Kulcsszavak: szőrtelenítés, feminizmus, fókuszcsoport, normakövetés, nemi egyenlőtlenségek

Abstract: There is hardly any academically rigorous sociological research on female body hair removal in Hungary, despite the fact that this practice constitutes a strong social norm in our society. This study examines women's attitudes toward hair removal and how they interpret both their own relationship to this norm and society's expectations more broadly, seeking to understand the reasons behind its widespread conformity. The research employs a two-stage methodology. First, hair-removal advertisements were analysed in order

1 Ezúton szeretném végtelen hálámat kifejezni a témavezetőmnek, dr. Török Emőkének, aki nemcsak meglátta a témában a lehetőséget, de az egész kutatási folyamat alatt mindig számíthattam kritikus véleményére, hatalmas szakmai tudására és tapasztalatára.

2 A tanulmány a 2025-ös Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának Szociológiai tagozatában első díjat nyert, azonos című dolgozat lerövidített változata. Az átdolgozás az OTDK Társadalomtudományi Szekciójának és a Szociológiai Szemle együttműködésének keretében történt: a zsűritagok minden OTDK-n odaítélnek egy Szociológiai Szemle különdíjat, melynek nemcsak a publikációs lehetőség, hanem az átdolgozás során nyújtott szerkesztőségi mentorálás is részét képezi. A dolgozatot a szerző a Károli Gáspár Egyetem hallgatójaként írta.

3 ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociálpolitika MA, ORCID: 0009-0001-9259-5499, e-mail: szabo.katinka@gmail.com

to explore the visual representations of this practice and to inform the design of the study's main empirical component: focus group interviews. In total, three focus group interviews were conducted with 28 female university students in Budapest, with the aim of uncovering different dimensions of norm compliance. Consequently, the frequency of body hair removal was not the subject of my analysis, only the interpretation of the social reactions to it and its typical patterns. The aim of my research is to provide possible theoretical frameworks for a deeper understanding of the phenomenon, drawing on both the classic theories of sociology and a feminist critical perspective.

Keywords: body hair removal, feminism, focus-group interviews, social norm compliance, gender inequalities

1. Bevezetés

Napjaink fogyasztói társadalmában egy általános és gyakran észrevétlen szokás befolyásolja nők millióinak önképét és testével való elégedettségét, illetve vásárlási, időbeosztási és öltözködési döntéseit. Ez a szokás nem más, mint a szőrtelenítés. Sokak számára nem tűnik égető problémának, mások szerint talán még kérdéseket sem vet fel. Bár a témának van angol nyelvű szakirodalma, és nem egy vonatkozó kutatás is született már, magyar nyelven tudomásom szerint csupán egy, tisztán e témát feszegető tudományos mű, K. Horváth Zsolt *A bundátlan Vénusz* című könyve (2021) jelent meg eddig.

Hogy mi indokolja a nagy csendet? A magyarországi vizsgálatok szinte teljes hiánya azt mutatja, hogy a téma itthon valamelyest tabusítva van. Pedig a szőrtelenítés a nők körében rendkívül elterjedt gyakorlat, amit bár Magyarországon kvantitatív adatok nem támasztanak alá, külföldi – főként ausztrál és brit – kutatások szerint a nők döntő többsége (több mint 90 százaléka) rendszeresen eltávolítja láb-, hónalj- vagy intim szőrzetét (Toerien és mtsai., 2005; Tiggemann, & Kenyon, 1998, idézi Toerien és mtsai., 2005; Obst és mtsai., 2019). Ez a szokás már a pubertáskorban elkezdődik, és jelentős hatással van a serdülő lányok önképére és nővé válási tapasztalataik megélésére (Riboli és mtsai., 2022). A szokás elterjedéséhez a közösségi média és a globalizáció is kiemelkedő mértékben hozzájárult, így a külföldi eredmények hazánkban is relevánsak lehetnek (Gyivicsán, 2023).

Fontos kiemelni viszont, hogy a szőrtelenítés nem csupán fizikai gyakorlat, hanem szoros kapcsolatban áll a testképpel és az önértékeléssel is (Csabai, 2019). A negatív testkép, amit sokszor a média irreális szépségideáljai táplálnak, pszichológiai problémákhoz vezethet, míg a pozitív testkép védőfaktorként működhet (Obál és mtsai., 2019). A test tárgyiasítása – különösen serdülőkorban – hosszú távon befolyásolhatja a nők önképét és társadalmi viselkedését (Balogh és mtsai., 2015). Mindez indokoltá teszi a szőrtelenítéshez kapcsolódó attitűdök és tapasztalások szociológiai vizsgálatát.

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy milyen attitűdökkel rendelkeznek a szőrtelenítéssel kapcsolatban a fiatal magyar nők, illetve hogyan látják ezeknek az attitűdöknek és az ezzel kapcsolatos gyakorlatoknak a társadalmi megítélését. Célom annak feltárása, hogyan élik meg és hogyan értelmezik a fiatal nők saját és környezetük szőrtelenítéssel és testképpel összefüggő gondolatait és érzelmeit. Miért szörte-

lenítenek a nők ilyen nagy arányban? Vajon idővel elmúló divat, esetleg a civilizálódás folyamatának természetes hozadéka ez? Hogyan magyarázzák a nők saját szörteletenítési gyakorlatukat: egyéni preferenciaként, megszokásként vagy társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodásként? Mit gondolnak a nők a szörteletenítésről mint szokásról? Abba lehet-e hagyni a norma diktálta cselekvések gyakorlását, s ha igen, milyen következményekkel jár ez? Hogyan ítéli meg a társadalom a *deviáns* viselkedést e tekintetben? Érzékelnek-e a nők változást a társadalom vonatkozó megítéléseiben? És nyitva a tudományszociológiai perspektíva felé: miért nem irányul több figyelem a felsorolt kérdésekre?

2. Elméleti háttér

A test mint társadalmi konstrukció

Testünk az elsődleges felület, amely a külvilággal kapcsolatba kerül, amelyen keresztül és amely által érzékelnek minket társaink, és amellyel megszólalás nélkül is kommunikálunk a körülöttünk lévőkkel (Beauvoir, 1969:58). Ez azt jelenti, hogy a test nem pusztán biológiai tény, hanem folyamatosan alakított és újraalkotott jelentérendszer: a társadalmi gyakorlatok, intézmények és diskurzusok döntenek arról, mit tekintünk *normálisnak*, *esztétikusnak* vagy *elfogadhatatlannak*. Éppen ez által a test társadalmi befolyásoltsága óriási, és szinte nincs is olyan része, amely ne rendelkezne jelentéstartalommal a külvilág számára, hiszen számtalan szabály vonatkozik rá, amelyek alapján értékeljük saját magunk és mások megjelenését (Beauvoir, 1969). Beauvoir gondolata rámutat arra is, hogy a testre rakódó jelentések nem semlegesek: a nemi szerepek és hatalmi viszonyok formálják azt, hogy mely testi jegyeket értékeljük előnyösnek, és melyeket hátrányosnak.

Foucault, aki az *engedelmes testek* fogalmát megalkotta, szintén úgy látja, hogy a rabszolgaság modern megfelelője a testi fegyelmezés – fegyelmezni ugyanis *gazdaságosabb*, ráadásul nemcsak azt éri el általa a *hatalom gépezete*, hogy a test azt cselekedje, amit kívánnak tőle, hanem hogy úgy is *működjék*, ahogy akarják (Foucault, 1990). Foucault fogalmai szerint az *engedelmes test* azt a képződményt jelöli, amelyet különféle intézmények (foucault-i terminussal a *hatalom gépezete*, például iskola, kórház, katonaság, munkahely) és a hozzá kapcsolódó technikák formáltak és hoztak létre: rutinok, megfigyelési és minősítési rendszerek révén a test belsővé teszi a szabályokat, így idővel külső kényszer nélkül is megfelel azoknak. A *gazdaságosság* itt nem anyagi értelemben vett hatékonyságot jelent elsősorban, hanem azt a társadalmi célt, hogy kevesebb erőforrással (kevesebb nyílt erőszakkal, kevesebb intézkedéssel) éri el az engedelmes viselkedést: az egyén maga lesz egyben a *fegyelmező* és a *fegyelmezett*. Ha elfogadjuk, hogy testünk különböző, sokszor befolyásunkon túlnyúló értelmezéseket provokáló hirdetőtábla, kommunikációs panel a világ felé, akkor következő lépésként azzal kell foglalkoznunk, milyen kódok milyen értelmezéseket nyernek a társadalom

által. A szőrtelenítés (és még inkább a szőrösség) is egy ilyen kód, melynek jelentésére a következőkben igyekszem magyarázatokat adni. A későbbi elemzés során arra is érdemes figyelni, hogy a szőrtelenítést mint kódot milyen intézményi, gazdasági és kulturális mechanizmusok termelik újra. Előbb viszont két, a szociológia szempontjából meghatározó írást tekintek át, amelyek némi magyarázattal szolgálhatnak a szőrtelenítés jelenségére is.

Civilizálódás és higiénia

Norbert Elias *A civilizáció folyamata* (2004) című, eredetileg 1939-ben megjelent nagy hatású művében a modern nyugati civilizáció viselkedésrendszerét létrehozó mechanizmusokat vizsgálja, különös tekintettel a testi szokások kialakulására. Szerinte a társadalmak fejlődése során az emberek közötti interdependencia – vagyis egymásrautaltság és kölcsönös függés – folyamatosan növekszik, ami egyre összetettebb társadalmi kapcsolatrendszereket és egyre kifinomultabb együttélési formákat hoz létre. Ezzel párhuzamosan a fizikai erőszak legitím alkalmazása fokozatosan a központi hatalom kezében összpontosul, amelynek eredményeként kialakul az állam erőszak-monopóliuma, és megteremtődnek a viszonylag békés társadalmi terek. Ennek a nyugodtabb, kiszámíthatóbb és erőszakmentesebb életnek a fenntartásához viszont az emberben ki kell hogy alakuljon egyfajta önuralmi gépezet – a fizikai erőszak elkerüléséhez folyamatos kontroll alatt kell tartanunk cselekvéseinket, számításba kell vennünk a múltban gyökerező okokat és a tetteink által befolyásolt jövőbeli következményeket is (Elias, 2004:470). Ez az ún. *önkontroll-apparátus* is egyre differenciáltabbá válik, és az ösztönös viselkedés végül annyira elfogadhatatlan lesz, hogy a folyamatos önellenőrzés túl sok energiát venne igénybe az egyéntől. Emiatt az egyén (végső esetben) tudatosság nélkül fojt el minden felmerülő ösztönkésztetést (Elias, 2004).

A szőrtelenítés mint testi gyakorlat is beilleszthető az eliasi elméletbe, hiszen megemlíteni is kínos tabuvá csak azután vált, hogy (Nyugaton) az 1910-es évek második felétől széles körben elterjedt szokássá, majd az évtizedek során egyre erősebb és a test egyre nagyobb felületére vonatkozó normává vált (K. Horváth, 2021).⁴ A testi ösztönök, természetes testi jelenségek (mint a szőrzet növekedése) feletti kontroll ebben az értelemben hasonló logikát követ, mint más civilizált viselkedési formák – például a ruházkodás, a test ápolása vagy a higiénés normák betartása. Bár a szőrzet eltávolítása nem ösztönkésztetés legyőzése, mint például az agresszió visszafogása, de jól illeszkedik abba a folyamatba, amelyben a test egyre több aspektusa válik kulturálisan felügyelt területté. E kontroll erősödésével a szőrtelenítés normája fokozatosan kiterjedt újabb testrészekre, és idővel megsértése társadalmilag kínos, tabusított jelenséggé vált. Elias elmélete linearításában viszont nem számol a szokás esetleges változásaival, sem a nemeket érintő különbségekkel.

4 A második világháború után a nők számára a hónalj és a lábszár epilálása a nyugati világban természetes – egyedül a hatvanas évek ellenkulturája és a feminizmus hirdették e szokások megtagadását – és normatív (K. Horváth, 2021).

A szőrtelenítés mint divat

A szőrtelenítésre vonatkozó szabályok, eszközök és elvárások nem tekinthetők állandónak: a szőrtelenítés mindig adott testrész nyilvánossá válásával lett elvárt, kivéve az intim területek⁵ szőrtelenítését (K. Horváth, 2021). Felmerül tehát a kérdés, hogy valójában nem egy múltó divatról van-e szó. A szőrtelenítésre vonatkozó norma és a divat mint társadalmi jelenség összehasonlításához Georg Simmel elméletét hívom segítségül, melyet az 1904-ben megjelent *A divat* című esszéjében fejt ki. Gondolatmenetét az emberi természet két alapvető hajlandóságából indítja, mégpedig abból a kettősségből, amellyel a társas léthez viszonyulunk. Ez a két hajlandóság nem más, mint a vágy az *összetartozásra* és a vágy az *elkülönülésre*. Az imitáció – és a divatkövetés is kvázi mások imitálása – mindkét szükségletet képes kielégíteni: egyesíti a csoportot a divat által, ugyanakkor el is különíti más csoportoktól, ezáltal az egyénnek az individualitás érzetét adva (Simmel, 1973).

A szőrtelenítés imitáció révén terjed, hiszen a fiatal lányok környezetük mintáit követve kezdik el ezt a gyakorlatot. Ugyanakkor a simmeli divatfogalom csak részben alkalmazható rá, mert a szőrtelenítés nem a Simmel által vizsgált társadalmi csoportok közötti elkülönülést erősíti. Inkább arról van szó, hogy a szőrtelenítés a nemi identitás határainak megjelölésében játszik szerepet: a sima bőr a nőiességhez tartozó normaként működik, míg a szőrösség ennek ellentétjeként – *férfiasként* – jelenik meg. Emellett – ahogy a történeti tapasztalatok mutatják (K. Horváth, 2021) – a szőrtelenítéshez való viszony a társadalomkritikus, feminista önmeghatározás egyik fontos markerévé is válhat, vagyis más típusú csoportképződés is megfigyelhető. A divattal ellentétben azonban a szőrtelenítés elterjedése nem vezetett a gyakorlat eltűnéséhez, hanem tartós és erős normaként stabilizálódott.

A megvizsgált két klasszikus szociológiai elmélet, bár érdekes kapaszkodókat és elemzési lehetőségeket nyújt a jelenség értelmezéséhez, teljes körű magyarázattal nem szolgál. Mivel nemi alapon erősen elkülönült normáról beszélünk, a már említett feminista hagyományhoz kell nyúlnom az alaposabb megértés érdekében.

A feminista nézőpont

A testi gyakorlatok legtöbbje nemek szerint tér el. Ezt a legszembetűnőbben a szépségipar főként nőkre irányuló termék- és reklámáradata mutatja, és ehhez hasonlóan a szőrtelenítés gyakorlata is erősen különbözik, ha nemek szerinti elkülönítésben vizsgáljuk. A korábban bemutatott kvantitatív adatok is közel determinisztikus kapcsolatot mutattak a szőrtelenítés gyakorlása és a nem között. Minden, ami a szőrtelenítés normájához kapcsolódik, elsősorban nemek által meghatározott – más a gyakorlat társadalmi megítélése férfiak és nők esetében. Ez az eltérés olyan, nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségre mutat rá, amellyel már csak azért is érdemes foglalkozni,

5 Ez esetben nem valós nyilvánossá válás, hanem a pornográfia széles körű elterjedése miatt alakulhatott ki a szőrtelenítési norma (Wolf, 2002).

mert erősen hatással van arra, ahogyan éljük a hétköznapjainkat és megtapasztaljuk a világot (Bourdieu, 2000).

Bourdieu ezen egyenlőtlenségek egyik mozgatórugóját *szimbolikus erőszaknak* nevezte, amely az általa *férfiuralomnak* nevezett társadalmi-hatalmi berendezkedési viszony alapja, és amelynek felismerése hozzájárulhat az egész férfi-női egyenlőtlenségrendszer megértéséhez. A testek, és kifejezetten a női testek megjelenésének és megjelenítésének szabályozása *rikító hétköznapisága* miatt alkalmas arra, hogy bemutassuk rajta a szimbolikus erőszakot, illetve maga a szőrtelenítés gyakran a saját test javítására tett intencióval történik (Toerien, & Wilkinson, 2004:76), így még inkább illeszkedik a Bourdieu által felhozott *klasszikus* példába: a nők saját maguk lekicsinylésébe és a magukévá tett leértékelő nőképbe (Bourdieu, 2000).

A femininitás és a maskulinitás mintaképe nagy szerepet játszik minden ember gondolkodási kereteiben, ideértve a szőrtelenítési norma vonatkozását is. Ezek olyan elképzelések, amelyek előíró jelleggel meghatározzák, hogy milyennek kéne lennie egy férfinak és egy nőnek – más szóval preskriptív sztereotípiák, amelyek nemcsak a társas érintkezéseinket befolyásolják, hanem a saját magunkról alkotott képünket is. A pubertáskorban megjelenő arcszőrzet a fiúkat egyenesen büszkeséggel tölti el – többek között ez is azt mutatja, hogy a társadalom a férfiak szőrzetét helyénvalónak, férfiasnak tartja. A *férfiideál* tehát bizonyos mértékig mindenképpen szőrös. Nem így a nőknél: a női test mondhatni egész felülete szabályozás alatt áll e tekintetben. Különböző testrészek különböző mértékű szigor alatt állnak, de a norma általános: a nő szőrtelen (Toerien, & Wilkinson, 2004). A sztereotip nemi szerepelvárások a szőrtelenítés tekintetében tehát jelenleg ellentétpárként működnek – de megjegyzendő, hogy ezek a minták az aktuális társadalom értékrendjének lecsapódásai.

A női testek feletti társadalmi kontroll egyik legerősebb terepe a szépségideálok előíró rendszere, amely a nőket nem pusztán esztétikai, hanem hatalmi logikák mentén rendeli alá. A szépségideálok rendszere – Naomi Wolf értelmezésében – politikai-gazdasági mechanizmusként működik, amely a megfelelés szerint rangsorolja a nőket, és a női emancipációval szembeni *ellenhatásként* újratermeli a férfiak dominanciáját (Wolf, 2002). Ez a belsővé tett norma a mindennapi gyakorlatok szintjén is megjelenik: a szőrtelenítés nem csupán *ápoltság*, hanem a női test természetes állapotában való elfogadhatóságának megtagadása, amelyhez a nők gyakran saját szorongásaik és mások explicit és implicit elvárásai miatt igazodnak (Fahs, 2011). A látható szőrzet ilyenkor a normából való kilépés veszélyét hordozza, amit – különösen marginalizált csoportoknál – erős társadalmi szankciók követnek (Fahs, 2011). Mindez egy mélyebb kulturális mintázat része: ahogyan Andrea Dworkin rámutat, a női test *megjavítása* és fájdalmas fegyelmezése történelmileg is a női szabadság korlátozásának eszköze volt, amely a szó szerinti női mozgástér, a testhasználat és az önérzékelés radikális kontrollját célozta (Dworkin, 1974). A modern szépségtechnológiák ilyen értelemben a fizikai szabadság és pszichés önrendelkezés határait írják elő, és ezáltal újratermelik azt a struktúrát, amely a női testet egyszerűen idealizálja és korlátozza (Dworkin, 1974; Wolf, 2002).

A kontrollmechanizmust egy másik értelmezési keretben, a feminista elméletben régóta emlegetett nő-gyerek párhuzam vizsgálatával jobban megérthetjük. Millett (2000) klasszikus művében amellel érvel, hogy a patriarchális hatalmi rendszer a nőket kulturálisan *gyermeki* pozícióban tartja: függőnek, éretlennek és alárendeltnek konstruálja őket, megfosztva őket a teljes értékű felnőtt státusztól. A nők számára előírt viselkedési elvárások – a passzivitás, az ártatlanság vagy a kedvesség – Millett értelmezésében az állandó gyermeki lét fenntartását szolgálják (Millett, 2000). Ez az infantilizáló logika a testkép és a testre vonatkozó normák szintjén is működik, így a női test gyermeki jellegűvé formálása (például a szőrtelenség elvárása) jól illeszkedik ebbe a hagyományos patriarchális struktúrába.

Saját bőrünkön is tapasztaljuk, hogy a tradicionális szerepmegosztásnak számos eleme éppen változóban van. A testszőrzethez való viszonyulás és az ezzel kapcsolatos gyakorlatok terén is látszanak változások az elmúlt években: a nyilvános terekben egyre gyakrabban jelennek meg szőrtelenítő férfiak, illetve szőrtüket látható helyeken meghagyó nők. Ezek annyira friss változások, hogy a téma szakirodalma is alig reflektál még rájuk, viszont primer kutatásom eredményeit különösen érdekes lesz ennek fényében értékelni.

Normakövetés, normaszegés és szankciók a szőrtelenítés kontextusában

A szőrtelenítési szokásokkal kapcsolatban Toerien és Wilkinson (2004) brit kutatása azt vizsgálta, hogyan magyarázzák maguk a nők a normakövetésüket. Négy fő indokot azonosítottak: vonzerő, puhaság, higiénia és nőiesség, amelyek mögött a szőrtelenség-szőrösség dichotómiája húzódik (előbbi pozitív, utóbbi negatív jelentéssel). A résztvevők szerint a szőrtelenség javítja a megjelenést, a társadalmi visszajelzések pedig megerősítik a normát: a szőrösséget gyakran állatiasnak, férfiasnak vagy tisztátalannak tartják. A szőrtelenítés ugyanakkor időigényes és terhes folyamatként is megjelenik. Több nő beszámolt arról, hogy verbális bántalmazás vagy megszólás érte, amely befolyásolta szokásait (Toerien, & Wilkinson, 2004; Fahs, 2011). Bár egyesek szívesen szakítanának a normával, a szankciók – főként a kirekesztettségtől való félelem – erős társadalmi nyomást jelentenek (Kurzban, & Leary, 2001). A jelenség rávilágít a nőiességhez kötött elvárások belsővé válására, de a szokás negatív aspektusaira is. A két kutatás az eltelt 14, illetve 21 év ellenére is értékes kapaszkodó saját eredményeim értelmezéséhez.

3. Módszertan

Kutatásomban kétféle módszerrel dolgoztam: kvalitatív szövegelemzést és fókuszcsoporthoz interjút készítettem. Míg a fókuszcsoporthoz módszer a társadalmi diskurzusok megismerésére alkalmas, a kvalitatív szövegelemzés segítségével reklámokat elemeztem, mivel a média általában egyszerűen tükrözi és formálja a társadalomban megjelenő viszonyulásokat. A reklámalemzésnek kutatásomban előkészítő szerepe volt: segítette a fókuszcsoporthoz vezérfonalának kidolgozását is.

A szövegelemzés korpuszát kilenc, 2022 és 2024 között megjelent, szörtelenítési eszközt bemutató reklám adta. Az elemzett reklámok a televízióban (és internetes platformokon, például YouTube-on) jelentek meg, és egy internetes oldalról⁶ gyűjtöttem össze őket. A reklámokat szakértői mintavétellel választottam ki, ugyanis televíziós archívum nem létezik a kereskedelmi csatornák adásaiból. A reklámok közül hat női és három férfi szörtelenítési eszközt mutatott be.

A kutatás második pillérét három, egyenként körülbelül másfél órás fókuszcsoportos beszélgetés átíratái képezték. A résztvevők egyetemen tanuló, fiatal (18–30 éves) nők voltak. Mindegyik csoportban önkéntesen vettek részt az alanyok. Két csoport egy budapesti egyetem adott karának hallgatóiból állt, a harmadik pedig vegyesen tartalmazott ugyanerről a karról hallgatókat és külsős diákokat. Az első két csoportban 10-10 nő vett részt, míg a harmadikban 8. A mintavétel önkiválasztós volt.⁷ A létrejött minta életkor és státus szempontjából homogénnek tekinthető, amennyiben hasonló korú és élethelyzetű (Budapesten tanuló egyetemista) nők alkották. A beszélgetésekről hang- és videófelvétel készült, amelyhez a résztvevők írásos beleegyezésüket adták.

Az átíratokat az Atlas.ti nevű program segítségével kódoltam, a beszélgetéseket kódonként, együtt elemeztem. Összesen 15 kód jött létre: szándékoltan kevés, általános kódot hoztam létre, amelyek alá hosszabb szövegrészeket rendeztem be. Ezek a kódok nagyobb témákat ragadnak meg és járnak körbe a hozzárendelt idézetek sokfélesége által. Jelen tanulmányhoz az „elvárások”, „szankciók”, „szörtelenítés negatívumok”, „nőiesség”, „miért szörtelenít”, „attitűd”, „szokás”, „érzés”, „férfiak felé elvárás”, „férfi szokás” és a „különbség” nevű kódokat elemeztem.

A fókuszcsoportos kutatás nagyságrendjéből fakadóan a célcsoportot nem általában a nők, hanem a fiatal egyetemista nők képezték, így a homogénebb közegben bár kevesebb eltérő nézőpont ütközött, a normakövetési logika jobban megfigyelhető volt. Ez a homogenitás a vélemények és tapasztalatok sokszínűségének korlátot szabott, de egyben fókuszáltabbá tette a felmerülő attitűdöket – a kicsi minta ellenére (N = 28) is érzékelhető volt a teoretikus szaturáció bizonyos kérdések körül. Mindemellett a homogenitás előnye volt az is, hogy hatására a csoportokban kialakult egy olyan biztonságos közeg, ahol az érzékenyebb, kellemetlen tapasztalatokat is többé-kevésbé részletesen meg merték egymással osztani a résztvevők. Mindemellett a fiatalok véleménye különösen fontos, hiszen ebből látjuk igazán a társadalomban jelenleg zajló változásokat.

⁶ <https://www.youtube.com/@reklamgyujto>

⁷ Az első két csoportba a kar hallgatói minden megkötés nélkül jelentkezhetek, míg a harmadikba a szélesebb merítés érdekében a közösségi médián keresztül kerestem kifejezetten más területen tanuló hallgatókat is. A beszélgetés az első két csoport esetében Női test és szépségideálok címen volt meghirdetve, az esemény leírásában csupán a harmadik mondatban került elő a szörtelenítés szó, és mindösszesen a szövegben kétszer. A harmadik csoportba online kérdőíven lehetett jelentkezni, a sokaságot bármilyen budapesti felsőoktatási intézmény leendő vagy aktív hallgatói képezték – itt is a szépségideálok és az elvárások voltak a hangsúlyosak, de a szövegben egyszer megjelent, hogy a pontos téma a szörtelenítés lesz. A résztvevők reakcióiból ítélve többen tisztában voltak a beszélgetés pontos témájával, de sokan csak a beszélgetés kezdetekor szembesültek azzal – így a témamegjelölés, mint a résztvevők attitűdjeit befolyásoló tényező elhanyagolható.

4. Eredmények

Reklámalelemzés

Az összehasonlító elemzés jegyében a következőkben a férfiaknak és a nőknek szóló reklámok eltéréseit ismertetem. A reklámban szereplő emberek számát tekintve két típust különböztettem meg: az egyikben egy-két főszereplő van, míg a másikban több, egyenlő ideig mutatott szereplő. Az első típusú, kevés szereplős reklámok személyesebb hangot ütnek meg, míg a többszereplőkre az a jellemző, hogy a bemutatott emberek sokfélék, így egy általánosabb közönséghez szólnak, kollektívebbek, ezáltal univerzálisként állítják be a termék használatának szükségességét. Mind a férfiaknak, mind a nőknek szánt reklámok között találni mindkét típusra példát, így e vonatkozásban jelentős eltérésekről nem beszélhetünk. Ez arra enged következtetni, hogy a nemek közti különbségek nem a megszólítás formájában, hanem inkább a tartalom és a jelentések szintjén jelennek meg.

A legtipikusabb helyszínek a felvételeken a fürdőszoba, a hálószoba és a nappali (lásd például 1. és 2. kép), viszont a nőknek szánt reklámokban nagyobb a változatoság. Itt feltűnik edzőtermi öltöző, tengerpart, díszterem és stúdió is. Ezek mind különböző szituációkra utalnak (például strandolás, fontos hivatalos esemény, edzés stb.), amikor *indokolt* lehet szőrtelenül megjelenni. A hálószoba és a fürdőszoba nyilván az aktus intimitását mutatja, ami mind a két nemre igaz, a női reklámoknál jelentkező térbeli kiterjesztés azonban azt sugallja, hogy a férfiakkal szemben egészen eltérő, társadalmilag jóval szélesebb körben lehet szükséges a szőrtelenítés. Ez a női test állandó láthatóságának és ellenőrzésének érzetét erősíti, míg a férfi test megjelenése inkább intim környezetben marad.

1. kép

2. kép.

Szembetűnő különbség volt, hogy milyen módon jelenik meg vizuálisan a szőrzet a különböző nemeknek szánt reklámokban. Míg a női reklámokban egyáltalán nem (vagy szinte csak észrevehetetlenül) jelent meg a szőr, addig a férfiaknak szántakban a szőrzet kifejezett vizuális eleme volt a képvilágnak, állandóan visszatérő, egészen közeli felvételekkel mutatott formában. Ez a markáns különbség is azt igazolja, hogy a férfitest mint *természetes* test jelenik meg, amelyen a szőr elfogadható, sőt adott esetben hangsúlyozható, míg a női test idealizált, *megtisztított* felületként, amelyen a szőr jelenléte még a realizmus kedvéért sem megengedett. A szőr így nem pusztán biológiai jelenséggént, hanem társadalmi jelentéssel terhelt elemként működik a reklámok világában.

A legnagyobb eltérést viszont az mutatta, hogy milyen testtájakat szőrtelenítenek az adott felvételben, és mivel. A férfiaknál a legjellemzőbb testtáj az arc és a mellkas. A nőknek szánt termékek esetében egész mások voltak a bemutatott testrészek: a legjellemzőbbek a lábszár, a hónalj és a bikinivonal. A férfiaknál az arc esetében egyértelműen jól látható testfelületről beszélünk, a többi esetén viszont a láthatóság erősen helyzet- és öltözködésfüggő. Ez arra utalhat, hogy míg a férfiak számára elsősorban a *nyilvános* test karbantartása válik központi kérdéssé, addig a női test esztétizálása még a rejtett, intim zónákban is elvárt normává válik.

Maguk a reklámokban elhangzott szövegek is nagyon különbözőek. A férfiaknak szántakban a beszédmód minimalistább, határozottabb és célratörőbb. Ezzel szemben a női termékek gyengédebb stílust használnak, jobban az érzelmekre és a kényelemre hivatkoznak, emellett az önkifejezés és a szőrtelenítés mint élmény is nagy szerepet kap (3. kép). A szövegek fő üzenete is más: a férfiaknál a gyorsaság, a hatékonyság és a termék sokoldalúsága áll a középpontban, míg a nőknél az ápoltság, a kényelem és az esztétika van kiemelve. Érdekes továbbá, hogy a női szövegek egyfajta képzelt

közösséget festenek, és a célközönséget ebbe invitálják (például „élvezd te is”), míg a férfiaknál az egyéni használat hangsúlyos. A vizualitás viszont ezzel ellentétes – a férfireklámokban a képek sokkal kevésbé intimek, kevésbé érzelmi tónusúak.

3. kép

Összességében a reklámok által bemutatott önképek nagyon eltérőek: a férfiak esetében a termék használatával a férfiasságot, az erő demonstrálását, egyfajta harciasságot kapcsol össze, míg a nők esetében a szépség és az ápoltság megőrzésének eszközeként tűnik fel a termék. A szőrtelenítés így nem pusztán egy technikai műveletként, hanem a nemi identitások újratermelésének egyik eszközeként működik ezekben a reklámokban. Az elemzett reklámok tehát nem pusztán termékeket népszerűsítene, hanem aktívan részt vesznek azoknak a társadalmi normáknak a fenntartásában, amelyek meghatározzák, hogy egy női vagy férfi test *elfogadhatónak* számít-e. Az elemzett reklámok eszerint minden vizsgált elemükben hordozzák a sztereotipnak tekinthető nő-férfi különbségeket.

Fókuszcsoportos eredmények

Milyen elvárásokkal találkozhatnak a nők a hétköznapi életben?

A beszélgetéseket távolabbról, nem rögtön a szőrtelenítés témájától indítottam, és általánosságban igyekeztem összegyűjteni, melyek azok az elvárások, amelyekkel a résztvevők szerint a nők a hétköznapi életben találkozhatnak. Erre a kérdésre, úgy érződött, a végtelenségig tudnának példákat felhozni a csoportokban: a testalkat különbözőségeitől a nőies öltözködésen, a szőrtelenségen, az ápoltságon, az igényességen, a keccses mozgáson, a mosolygáson, a vékony karon, a kicsi lábakon, alacsony és töré-

keny alkaton és az egészséges kinézetén át a hajvasalásig, a nők megjelenésének és viselkedésének számtalan aspektusára vonatkoznak elvárások a résztvevők elmondása szerint. Ahogy az egyikük fogalmazott:

„Hát szerintem minden centiméterünkön van elvárás. [...]” (Fókuszcsoporthoz 2.)

Emellett megjelent az a kettősség is mindegyik csoportban, hogy az elvárások sokszor kiszámíthatatlanok, és emiatt kifejezetten nehéz nekik megfelelni:

„[...] se túl sok smink, se túl kevés – mindenbe bele lehet kötni – túl szűk nadrág, túl bő. Nem emeli ki az alakod, túlságosan kiemeli az alakod. [...]” (Fókuszcsoporthoz 1.)

Szóba került az is, hogy kinek az elvárásai ezek. Erre bár volt, aki azt válaszolta, hogy a férfiaké, illetve az idősebb nőké, felmerült, hogy a szépségipar és a folytonosan változó szépségideálok is szerepet játszanak az elvárások kialakulásában. Itt előkerült a közösségi média és az influenszerek hatása is a nőkre és az általánosan elfogadott női testképre. A résztvevők által említett közösségimédia-hatás és a szépségideálok gyors terjedése jól illeszkedik ahhoz az általános megfigyeléshez, hogy a globalizáció és az online platformok ma már meghatározó szerepet játszanak a mindennapi normák formálásában (Gyivicsán, 2023). Arról is sok szó esett, ha nem is explicit módon, de személyes példákon keresztül, hogy milyen önbizalom-romboló hatása tud lenni annak, ha valaki (mondjuk egy családtag vagy partner) ezen elvárásainak hangot ad.

„Engem anyám folyamatosan piszkál ezzel [...], mindig ezt mondja, hogy »Jajj, legyenek már igényesebb!« meg minden. [...]” (Fókuszcsoporthoz 3.)

A viselkedésre vonatkozóan a szubmisszív szerepek felvétele és egyfajta gyermeki ártatlanság tanúsítása jelentek még meg elvárásként. Az elvárások kategóriájába tartozik még az a megnyilvánulás, amely azt mutatja, hogy ezek az elvárások sokszor nem is tudatosak vagy rosszindulatúak, hanem sokkal inkább a tudás és a reflexió hiányának eredményei:

„[...] nekem volt olyan sokkoló beszélgetésem, hogy ezt mondta egy férfi, hogy hát a nők azok nem szőrösek. Akin látszott szőr, arról azt gondolta, hogy neki szélsőségesen sok a szőre, és azért neki... leszedi ő, csak azonnal visszatermelődik. [A többiek kuncognak.] És ugye szerintem ők [a férfiak] nem tudják, hogy ez mennyi munka.” (Fókuszcsoporthoz 2.)

A beszélgetések felvezető részében közöltem a résztvevőkkel, hogy a fő téma a szőrtelenítés lesz, ahogy ez sokak számára már a jelentkezésnél világossá vált. Emiatt eleve többen felhozták az elvárásokra vonatkozó kérdéseknél a szőrtelenítést.

A résztvevők által is megfogalmazott, ám ettől még szintén elvárás, hogy a nyilvános szereplés velejárója a szőrtelenítés. Azt a *hírhedt* fotót hozták fel példának, amely Julia Roberts színésznőt mutatja a vörös szőnyegen egy szép estélyi ruhában integtni szőrös hónaljjal. Ezen a témán megállapodott egy kicsit a beszélgetés az adott fókuszcsoportban, és többen abbéli véleményüket fejezték ki, hogy a szépítkezési folyamatba a szőrtelenítésnek is bele kellett volna tartoznia a színésznő nyilvános megjelenése előtt.⁸

„[...] hogy valahogy nekem ez nem jön össze, hogy rajtad van egy tök szép ruha, kisminkelnek, megcsinálják a hajadat, és hogy annyi nem fért bele, hogy leszedd a hónaljad, ami tényleg egy 5 perces művelet.” (Fókuszcsoport 2.)

A fotóról szóló diskurzusban érdekes módon nem merült fel az az érv, hogy a színésznő vajon tudatosan döntött-e úgy, hogy nem távolítja el a szőrtetét.

Nőiesség és szőrtelenítés

Már a szakirodalomból is kiderült, de a beszélgetések is megerősítették, hogy a nőiesség fogalma és az arról való elképzelések szorosan kapcsolódnak a szőrtelenítési normához. Az viszont, hogy a résztvevők mennyire kötötték a szőrtelenítést a nőiességhez, nagy eltéréseket mutatott: volt, aki szerint a szőrtelenítés és a nőiesség összefügg, mások viszont nem látták a kettő közötti kapcsolatot. A szituációkhoz kötődő, tipikusan nőies öltözködés témájánál merült fel a nőiesség egy erősen társadalmi, nem egyéni értelmezése, míg mások saját szőrtelenítési gyakorlataikhoz kötötték a nőiesség-érzetüket:

„[...] valahogy így nem tudom elképzelni például, hogy [...] amikor egy nő felvesz egy kisestélyi ruhát [...], nem tudnám elképzelni, hogy ne szedje le a lábát. Mert felveszi a magassarkút, felveszi a koktélsruhát, és az annak így valahogy az a velejárója, hogy biztos, hogy le fogja szedni. Mert úgy érzi nőiesen, úgy néznek rá nőiesen. Hogy hogy ez úgy a kerek egész... [...]” (Fókuszcsoport 2.)

A nőiességnek és a szőrtelenítés gyakorlásának kapcsolata még a serdülő lányoknál érhető tetten – többen ugyanis arról számoltak be, hogy ezt a szokást nemi érsük előtt kifejezetten a *nagylányok* és a felnőtt nők sajátjának látták, és örültek, mikor végre ők is részt tudtak venni a gyakorlásában és az arról folyó beszélgetésekben.

Külön vizsgáltam azt is, hogy milyen tényezők befolyásolják a szokást. Két egymástól erősen eltérő hozzáállást figyeltem meg, jelesül, hogy a résztvevők egyik része feltétel nélkül, minden szituáció és körülmény mérlegelése *nélkül* szőrtelenít, míg a másik része bizonyos feltételek teljesülése *esetén* szőrtelenít csak. A feltétel nélküli

⁸ Hozzá kell tenni, hogy a színésznő erre a botránnyá vált pillanatra nem feminista állásfoglalásként, de még csak nem is tudatos döntésként hivatkozott későbbi interjúiban. Lásd: <https://www.allure.com/story/julia-roberts-underarm-hair-notting-hill-1999-photos>

szőrtelenítés például sokkal nagyobb elköteleződést igényel – ezek a különbségek erősen lecsapódnak a szokással kapcsolatos attitűdökben is, és jó indikátorai lehetnek a norma internalizáltságának.

A két *oldal* között a kérdés mentén ki is alakult egy nagyobb nézeteltérés: a mérlegelés nélkül szőrtelenítők úgy érezték, meg kell védeniük álláspontjukat a feltételelesen szőrtelenítőkkel szemben: automatikusan igazolni kezdték az álláspontjukat, és érvekkel próbálták alátámasztani szokásaikat. A már ismertetett kutatás (Toerien, & Wilkinson, 2004) eredményeihez hasonlóan az érvek itt is főleg a kényelem, a puhaság és a tisztaság érzését hangsúlyozták.

A feltételelesen szőrtelenítők körében viszont számos körülmény felmerült, amelyek mérlegelésre késztetik őket. Ilyenek voltak az évszak, a szőrtelenítendő testfelület és a haj, illetve szőr színe is – ezek alapjában a láthatósághoz kapcsolódnak: minél láthatóbb a szőr, annál inkább szükséges eltávolítani. Felmerültek olyan speciális esetek, amikor az egyes résztvevők mindenképpen szükségesnek érzik a szőrtelenítést: nyaralás előtt, nőgyógyászati vizsgálat vagy szexuális együttlét előtt stb. Többen viszont arról számoltak be, hogy inkább az energiájuktól, az idejüktől, illetve az aktuális fájdalomtűrő képességüktől (például menstruáció alatt érzékenyebb a bőr) függ, hogy vállalják-e a szőrtelenítési folyamatot.

Ezzel szemben, bár csak egy-egy résztvevő, de volt, aki arról számolt be, hogy a lábát már három éve nem szőrtelenítette, más pedig szintén azt mondta, időpocsékolásnak tartja a szőrtelenítést, és nem is kifejezetten foglalkozik azzal, hogy igazodjék ehhez a normához. Az alapvetően normakövető egyének között is tehát hatalmas eltérések lehetnek a szokás gyakorlásának gyakoriságában és milyenségében is, az tűnik viszont a legfontosabb különbségnek, hogy az illető feltétel nélkül vagy a felsorolt körülmények mérlegelése után szőrtelenít-e.

Rituálé vagy nyűg? A szőrtelenítés élményei és ellentmondásai

Arra a kérdésre, hogy milyen érzés szőrteleníteni, a legerősebben megjelenő válaszok a következők voltak: *jobban, frissebbnek, higiénikusabbnak, nőiesebbnek, tisztábbnak érzem magam utána, nekem ez egy rituálé*. Voltak, akik megjegyezték, hogy bár az elért eredményt szeretik, mégiscsak fájdalmak árán jutnak el oda. Volt, aki magát a folyamatot is kellemetlennek írta le – sőt, ennél erősebb érzelmi töltetű kifejezések is felmerültek –, de mégis kötelezőnek érezték a normakövetést:

„Hát én epilálok, úgyhogy... [szarkasztikusan mosolyog]. Utálom. De ja, ez a muszáj típusú.” (Fókuszcsoport 3.)

Többen emelték ki a gyakorlat hosszadalmasságát, fárasztó mivoltát – volt, aki emiatt összességében negatívan értékelte ezt a szokást, de volt, aki még ennek ellenére is inkább pozitívan:

„Amúgy nekem is nyűg, iszonyat nyűg, tehát így rá gondolok és így »ajj istenem, tudom, hogy meg kell csinálni«, de hát én amúgy azért csinálom, mert én így érzem jól magam.» (Fókuszcsoport 2.)

A szőrtelenítés utáni érzéseket már könnyebb tisztán pozitív és negatív kategóriákba sorolni. Többen említették, hogy ilyenkor puha, sima lesz a bőrük, amit nagyon szeretnek. A másik oldalon viszont megjelent az, hogy sokaknak érzékeny a bőre, így borotválás után viszkető, gyantázás vagy epilálás után pedig csípő, fájó érzés jelentkezik az adott felületen. Emellett megjelent a szőrtüszőgyulladás, a borotválkozás közbeni vágások ejtése vagy a gyantázás utáni piros pöttyös, érzékeny bőrfelület is mint kellemetlen probléma. Az első szőrtelenítési tapasztalat kapcsán jelentek meg erős érzelmi töltetű élmények, erre egy eklatáns példa:

„Én 11-12 évesen. Mindig is nagyon erős volt a szőrzetem, de hogy nekem amúgy egy hatalmas trauma volt. Így igazából majdnem, öhm ugye elmentünk kozmetikushoz és hát én nem számítottam rá, hogy ez [a gyantázás] ennyire fog fájni. [...]”
(Fókuszcsoport 1.)

A felsorolt élmények terén általában nagy volt az egyetértés: a szokás pozitív és negatív aspektusait is mind ismerték a résztvevők, így kijelenthető, hogy az elhangzott tapasztalatok többnyire nem egyedi esetek. Megállapították, hogy minden szokásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai, volt, aki inkább egyik, és volt, aki inkább a másik irányba húzott, konszenzus csupán egyetlen alakult ki: mindenki tegyen úgy, ahogy neki jólesik.

A szőrtelenítéssel kapcsolatos attitűdök

Az attitűdvizsgálatnál azokat a közléseket igyekeztem összegyűjteni, amelyek azt mutatják meg, miként állnak hozzá a résztvevők a szőrtelenítés normájához, és milyen elvárásokat vonatkoztatnak a környezetükre. Ezekből az idézetekből nemcsak arról kaphatunk képet, hogy mennyire internalizálták a szőrtelenítés normáját a részt vevő nők, hanem arról is, milyen az értékrendjük, és ez alapján milyen elvárásokat támasztanak nő társaik felé, illetve milyen viszonyulásokat tartanak elfogadhatónak mások felé.

Azt, hogy a szőrtelenítés a nők számára normális, kívánatos állapot lenne, nyíltan senki sem közölte egyik csoportban sem. A résztvevők szóhasználatából viszont gyorsan kiderült, hogy véleményüktől függetlenül a női szőrösséghez egy általuk is érzékelt társadalmilag terhelt jelentésmező kapcsolódik. A nők szőrössége nem semleges állapotként jelent meg, hanem olyan jelenségként, amelyhez viszonyulni kell, magyarázatot adni, elfogadni vagy elutasítani szükséges. Ezt az olyan kifejezések gyakori használatából, mint a *nem zavar, nem érdekel, nincsen vele semmi bajom* láthatjuk, ugyanis ezek a szófordulatok nem a beszélők saját normáját fejezik ki, hanem egy külső, társadalmi elváráshoz való reflexív viszonyulást tükröznek. A megfogalmazá-

sok mögött egy olyan vélt társadalmi horizont áll, amely szerint a női szőrösség problémás, magyarázatra szorul vagy igazolandó.

„[...] de igazából azzal sincsen semmi bajom, hogyha látom, hogy valakinek szőrösebb a lába, ha neki jó így, akkor jó így. Meg igazából ez egyáltalán nem higiéniai kérdése szerintem [...] hogyha valaki így foglalkozik ezzel. [...]” (Fókuszcsoport 1.)

Ez az idézet nem a beszélő személyes normáját fejezi ki tehát, hanem arra reflektál, hogy a társadalmi közeg a női szőrösséget gyakran problematikusként, sőt higiéniai kérdésként kezeli. A megszólaló ezzel a külső elvárással vitatkozik, amikor hangsúlyozza, hogy számára a szőrösség nem higiéniai probléma. Ugyanakkor viszont megszólalásával akaratlanul is, implicit módon újratermeli a normakövetés elvárás voltát.

Mindezek mellett arra is nyíltan megjelent az igény, hogy bárcsak ne létezne a szőrtelenítés normája. Többen jelezték, szívesebben élnének olyan világban, ahol ez *valóban* az egyén döntése, és nem ér senkit azért megszólás, egyéb bántalmazás, mert úgy dönt, nem szőrtelenít. Emellett megjelent az a kritika is – bár nem közvetlenül a szőrtelenítést burkoltan alapállapotként feltüntető megszólalásokra válaszul –, hogy nem lehet zavaró az, ami minden ember alapvető tulajdonsága, sőt, volt, aki szerint az a természetellenes, ha egy nőn nincsen szőr.

„Én úgy érzem, hogy alapvetően az ilyen nagy kozmetikai cégek és a társadalom elvárását tettük olyan szinten magunkévá, hogy már minket zavar. Közben szerintem természetes, szerintem nem zavarhat valakit az, ahogyan teremtettünk.” (Fókuszcsoport 1.)

Ezen a ponton hasznos két típusra bontani a résztvevőket egy nagy eltérés mentén: voltak azok, akik alapvetően úgy látják, hogy a társadalomnak óriási szerepe van abban, ahogyan a szőrtelenítéshez viszonyulunk – nevezzük őket *reflektált konformistának*. Ezzel szemben azok álltak, akik a normakövetésükre fő magyarázatként nem a társadalmi nyomást, hanem egyéni preferenciáikat és a szabad döntés lehetőségét hozták fel – vagyis az interiorizált normát saját választásként élik meg –, nevezzük őket *meggyőződéses normakövetőnek*.⁹

Eszerint a meggyőződéses normakövetők válaszaikban is döntően személyes érzületeket, saját interpretációkat, magyarázatokat fogalmaznak meg. Az egyik résztvevő így vélekedett: *„[s]zóval hogy szerintem nem kell minden trendet követni csak azért, mert »free yourself«, hanem ugyanúgy normális az is, hogyha én azt akarom, hogy hogy a lábamon ne legyen szőr.”* (Fókuszcsoport 2.) A beszélő itt trend alatt a szőr meghagyását érti, de erre a jelenségre a későbbiekben még visszatérek.

9 Azt fontos még megjegyezni, hogy e törésvonal mentén nem feltétlenül alakultak ki jelentősebb nézeteltérések vagy konfliktusok. A gyökeresen eltérő attitűdök ellenére minden csoportban igen magas volt a konformitás, és erős a konfliktuskerülés.

A reflektált konformista résztvevők inkább azt hangsúlyozzák, hogy a normakövetés fő oka a szankcióktól való félelem, és az, hogy magunk is internalizáltuk a normát.

„[...] de itt nem feltétlenül magamról beszélek, azért ehhez [a szörtelenítés abbahagyásához] komoly önbizalom és önszeretet kell ahhoz, hogy a jelenlegi társadalomban ezt valaki megtegye. És például egy 15-16 éves lány, akinek komoly önértékelési problémái vannak, az ezt nem fogja megtenni.” (Fókuszcsoport 1.)

A reflektált konformista típusú felszólalók körében jellemző, hogy különféle kritikákkal illetik a szörtelenítés normáját. Többen megfogalmazták, hogy a szörtelenítés valójában egy nem funkcionálisan szükséges, és nem prioritásként kezelendő dolog. Egyik kérdésemre, hogy *„[É]s miért nem szörtelenítünk? Vagy aki nem szörtelenít, az miért nem, szerintetek?”*, az első fókuszcsoport egyik résztvevője ezt válaszolta: *„Van fontosabb dolgom”*. A reflektált konformisták szerint jó az, ha valaki figyelmen kívül tudja hagyni a szörtelenítésre vonatkozó elvárásokat, illetve többük szerint harcolni kell azért, hogy önmagunk ne a fősodor szemével lássuk ezt a témát. Kifejezetten sokan megfogalmazták továbbá, hogy egy olyan eljövendő világot tartanának jónak, amelyben nem kisebbrendű az a nő, aki nem szörtelenít. A reflektált konformisták úgy látják, hogy a szörtelenítést előíró norma megszegése nagy önbizalmat feltételez, épp ezért van, aki kifejezetten dicséri, becsüli a normaszegő nőket. Az egyik résztvevő arról számolt be, hogy visszatérő rémálmai jelentkeztek arról, hogy elmegy a Balatonra szörtelenítés nélkül, és ez idővel már annyira nyomasztotta, hogy megoldásként megpróbált tudatosan kevesebbszer szörteleníteni – a rémálmai megszűntek, és elmondása szerint *„[É]s most úgy vagyok vele, hogy már így leszarom körülbelül.”* (Fókuszcsoport 1.) A reflektált konformista kérdezettek tehát társadalmi kontextusában látják a normakövetést, nem csupán egyéni preferencia kérdésének.

A meggyőződéses normakövetők ezzel szemben inkább az egyén felől közelítenek a kérdéshez. Nem értik, miért cselekszik valaki a norma szerint, ha úgy érzi, hogy az nem jó neki. Visszatérő érvelés volt e felszólalók körében, hogy valójában a preferencia és annak szóbeli kinyilatkoztatása nem jelent feltétlenül elvárást a kinyilatkoztató részéről. A csoportokban is megjelentek azonban olyan tapasztalatok, amelyek esetében nehezen elképzelhető, hogy az érintett ne elvárásként értelmezné a környezete preferenciáit a testére vonatkozóan.

„Nekem exem volt ilyen amúgy, hogy neki, ő ezért nagyon-nagyon megszólt, de mondjuk amúgy mindenért megszólt [...] de erre a szörtelenítésre is nagyon rá volt állva, és bennem amúgy egy kicsit főleg így az intim területeken ez azóta izé, hogy másnak se fogok akkor tetszeni. [...]” (Fókuszcsoport 3.)

Bár az ilyen típusú megszólalásokra mindenki empátiával reagált a csoportokban, a meggyőződéses normakövetők épp az ilyen és ehhez hasonló önbizalom-romboló ese-

teket hagyták figyelmen kívül, amikor feltételezték, a szőrtelenítés iránti preferencia kizárólag egyéni választás, és nem társadalmi elvárás.

A szőrtelenítésre adott különböző magyarázatok jobbra kapcsolódnak az egyik vagy másik ismertett típushoz: az, hogy a szőrtelenítés higiénikusabb, igényesebb, olyasvalami, amitől az illető jobban érzi magát, a meggyőződéses normakövetők érvkésztetébe tartozott. Ezen az oldalon az is felmerült, hogy ezzel együtt maga a szőr látványa is zavaró. Ehhez kapcsolódóan a meggyőződéses normakövetők gyakran magyarázták belső igényként normakövetésüket. A belső indíttatásról szóló történetekben, amelyek főleg az első szőrtelenítésre fókuszáltak, szintén említést tettek a beszélő közegéről, arról, hogy a szőrtelenítést bevett, követendő szokásnak látták – a belső indíttatás tehát valószínűleg azt jelenti, hogy nem szankció, azaz beszélősok, bántalmazás hatására kezdtek a normakövetést, hanem *megelőzték* ennek bekövetkezését a konform viselkedés által.

„Hát én például belső hatásra kezdtem el [...] nem azért, mert valaki más azt mondta, hogy fú, ott mi van a hónod alján, hanem én éreztem azt hogy »hmm, máson ezt nem nagyon látom, akkor lehet, hogy én se szeretnék magamon«.” (Fókuszcsoport 2.)

Ezzel szemben a reflektált konformisták által említett fő magyarázat a társadalmi normának való megfelelés kényszere – elmondták, hogy a normaszegéstől feszélyezetten éreznék magukat, ezért inkább szőrtelenítenek. Természetesen nem lehet minden résztvevőt egészen pontosan besorolni a két típus egyikébe: a kategóriák inkább olyan elemzési eszközök, amelyek segítenek megérteni a jellemző attitűdöket. A reflektált konformizmushoz eszerint alacsonyabb interiorizációs szint tartozik a szőrtelenítési norma terén, míg a meggyőződéses normakövetéshez magasabb.

A két magyarázattípus között tehát egy elemi különbséget fedezhetünk fel: bár szinte minden résztvevő normakövető, az, ahogyan önmaguknak magyarázzák a normakövetésüket, gyökeresen eltér.

A reflektált konformisták által hivatkozott társadalmi közeg gyakori ellenségességére számos személyes példát hoztak a résztvevők. Ezek a történetek azt mutatják be, hogy milyen eszközökkel bünteti a társadalom a nyilvános térben való *szőrösséget*. A szakirodalom szerint nem meglepő módon egyik résztvevő számára sem tűntek a *szőrös nők* ellen irányuló megszólások és egyéb szankciók ismeretlennek, és mivel számos régi történet, emlék is előkerült, sok esetben talán még mindig fájó sebek szakadtak fel.

A normaszegést szankcionáló eszközök nem bizonyultak túl változatosnak, viszont annál számosabbnak: megbámulás az utcán, beszélősok, iskolai csúfolódás, partnertől érkező negatív megjegyzések, az ember háta mögötti kibeszélés, családtagoktól érkező megszólások.

„Mikor szalagavatóm volt, volt egy másik barátnőm is, és nem szőrtelenítette le a hónalját, és konkrétan így anyukája mondott ilyeneket, hogy »jó, hát hogyha nem szőrteleníti le, akkor nem jön el a szalagavatóra«.” (Fókuszcsoport 1.)

„[...] ez a barátnőm, akit előtte említettem, neki nagyon sötét [a szőrzete] [...] már évek óta nem szőrtelenít [...] azt is megkapta, hogy »Hát most nem tudom eldönteni, hogy fiú vagy lány!« Meg hogy »Hát hogy lehet valakinek ilyen szőrös a lába?« [...] de őt ez nem zavarja [...] mert szerintem már megszokta igazából. Konkrétan ezért, mert már ennyiszor történt ilyen. Öhm, de például egyszer le is köpték egyébként.» (Fókuszcsoport 3.)

Arra a kérdésre, hogy mi történik, ha nem felelünk meg a társadalmi elvárásoknak, többen felelték azt, hogy *semmi*. Később viszont általában az érintettek korrigálták válaszukat, és arra a következtetésre jutottak, hogy maga az elvárás verbalizálása is valamilyen módon szankciónak minősül, ugyanis ez a későbbiekben további közvetlen motivációt fog jelenteni a normakövetéshez:

„Én még azt szerettem volna megosztani, hogy nálunk például ez otthon téma szokott lenni. Én most 22 éves vagyok, és a szüleim is szoktak szólni, hogy »a hónaljadat azért szőrteleníthetnéd«, meg »Látszik, hogy a karodat szoktad szőrteleníteni és aztán most visszaött erősebben, és akkor így nem kéne«. És így szólnak és én meg mindig nézek, hogy »okééé.« (Fókuszcsoport 1.)

Az ezzel járó esetleges szorongás eklatáns példája a korábban már említett visszatérő rémálom. Emellett az internalizáltság itt is megjelenik: az egyik résztvevő sportközösségében, ahol kimondatlan szabály volt a szőrtelenítés, nem szankcionálták, aki ezt elmulasztotta, de a megszólaló szerint: „én is jobban éreztem magam, hogyha nem voltam szőrös”. (Fókuszcsoport 1.)

Már a tanulmány feminista irodalmat áttekintő részében is felmerült az elmélet, miszerint a patriarchális hatalmi rendszer a nőket kulturálisan gyermeki pozícióban tartja, és ez a nők testére vonatkozó előírásokban is lecsapódik (Millet, 2000). Elég csak a már említett intim szőrtelenítés kérdésére gondolnunk: a többi szőrtelenített testtájjal ellenben ez a terület továbbra sem látható nyilvánosan, mégis vonatkozhat rá a szőrtelenségi norma. Bár nem közvetlenül erre reflektálva, de több csoporton átívelve spontán felmerült, hogy a nők és a gyerekek között van egy társadalmilag felállított párhuzam. Úgy gondolom, az intim szőrtelenítés megértéséhez – anélkül, hogy most részletesen belemennék a pornóipar okozta testképváltozásokba (Wolf, 2002), hiszen ez szétfeszítené jelen tanulmány kereteit – ez a résztvevők által is felhozott feminista gondolat értékes kapaszkodót nyújthat, de természetesen az egész szőrtelenítési norma magyarázataként is szolgálhat az, hogy a társadalom gyerekesnek, (biológiai értelemben) éretlennek szeretné látni a nőket. Vissza-visszatérő megfigyelés volt több résztvevő részéről, hogy a szőrtelenség és az erre vonatkozó elvárások a nőket valamiképpen hasonlatossá teszik a kisgyerekekhez.

„Hát hogy szerintem sok ilyen természetellenes elvárás a nők felé abból jön, hogy nézzenek ki úgy, mint egy kisgyerek. Hogy legyen olyan puha meg szép a bőrük, mint egy kisgyereké. Legyenek olyan nagyok a szemek, mint egy kisbabáé. Legyenek olyan, nem tudom, legyenek olyan, legyünk szörtelenek, mint egy kisbaba, ööö, ja meg legyünk olyan vékony[ak], mint egy lány, aki még nem pubertált.” (Fókuszcsoport 3.)

Bár a résztvevők feminista elméleteket hoztak be a beszélgetésbe, fontos leszögezni, hogy a feminizmust konkrétan ritkán hozták szóba, és egy-ketten vallották csak magukat kifejezetten feministának. Véleményem szerint tehát a résztvevők éleslátásáról ad tanúbizonyságot az, hogy mégis ilyen erősen visszatérő eleme lett ez a beszélgetéseknek.

„De amúgy ez nagyon fura, mert amikor az ember serdül, akkor a nőiességet pont az demonstrálja, hogy elkezd szőrösödni. Tehát hogy a nővé válásnak egy alapköve az, hogy neked például szeméremszőrzeted nő. És ahhoz képest érdekes, hogy sokszor azt sugározza felénk mindenféle fórum, hogy az a nőies, hogyha szörtelen vagy. Ez mennyire ellentmondásos!” (Fókuszcsoport 1.)

A nővé válás és a pubertáskor vizsgálatánál egyértelműen látni, hogy milyen jelentése van a szőrzet megjelenésének, viszont a gyermekiesség elvárása a nők felé nem csak a testen megnyilvánuló jelekből olvasható ki. Az egész klasszikus viselkedérendszer, a visszafogottság, a kedvesség, az ártatlanság mind olyan attribútumok a résztvevők szerint, amelyek inkább gyerekszámba fokozzák vissza a nőket.

„Azért, mert a nők, nőkkel azt azonosítjuk vagy asszociáljuk, hogy te is mondtad amúgy ezt a gyerekes, tök jogos gondolatot, hogy a nők ilyen ártatlanok, meg szépek, meg kedvesek, meg mosolyognak, meg csinosak, meg nem tudom, és a férfiak meg csúnyák és szőrösek.” (Fókuszcsoport 3.)

Az tehát, hogy témaként megjelent a beszélgetések során ez a motívum, mutat valamiféle normaszegési vágyat egyes résztvevőkben, legalábbis egy olyasfajta látásmódot, amely elismeri a normák társadalmi konstruktum voltát, és így nem veszi őket magától értetődőnek. Ez is azt mutatja, hogy a fiatalabb generációk körében erősebb a normák reflexív szemlélete, azaz nem adottnak veszik a társadalmi elvárásokat, hanem képesek kívülről szemlélni, megkérdőjelezni és értelmezni azokat. Feltehetően ez a szemléletmód még inkább az egyetemista fiatalok sajátja, így a társadalmi normára vonatkozó változás mértékét érdemes ennek tükrében értékelni.

A férfiak szörtelenítési szokásai és azok megítélése

Bár a kutatásom alapvetően a nők szémszőgéből vizsgálja a szörtelenítési normát, az eliasi elmélet szerint ez a magatartás a férfiakra is kiterjedhet – és úgy látszik, való-

jában már terjed is. A részt vevő nőket ezért arról is megkérdeztem, vannak-e olyan férfiak a környezetükben, akik az arcukon kívül is szőrtelenítenek, illetve hogy ők maguk milyen elvárásokkal rendelkeznek a férfiak irányába.

Érdekes diszkrepanciát fedeztem fel a szöveg elemzése során: bár a részt vevő nők jelentős része meglepettségét fejezte ki a férfi szőrtelenítés miatt, és azt állította, hogy szerinte kirívó, ritka eset, ha egy férfi szőrtelenít, mégis viszonylag sok résztvevő beszámolt a környezetében szőrtelenítő férfiokról. Úgy tűnik, a hónalj szőrtelenítése nem teljesen egyedi eset férfiaknál – van, akinek az édesapja 45 évesen kezdte el strandolás előtt, illetve van, aki párjának egy munkatársa beszólt, mert annak szőrös volt a hónalja. Ez az eset alapján könnyen azt hihetnénk tehát, hogy már a férfiak számára is a szőrtelenítés a norma, ami azonban elhamarkodott következtetés lenne, ugyanis éppen e történet ellentettjére is ugyanúgy találunk példát. Más olyan férfismerőséről számolt be, aki szőrtelenít, és éppen emiatt szólják meg – egy falusi focicsapatban például az egyetlen szőrtelenítő férfinak még a szurkolók is ezt szokták felróni, ha az illető nem játszik jól. Emellett sokan beszámoltak párjuk különböző eszközökkel végzett és eltérő testrészeken történő szőrtelenítéséről, de mégis többen meglepetésüket fejezték ki.

A férfiakra vonatkozó elvárások a fókuszcsoportok alapján nagyon változatosak: sokan megfogalmazták, hogy e téren nincsenek a férfiak felé elvárásaik, ezzel szemben megjelent, hogy talán valamivel igényesebb, ha egy férfi is szőrtelenít. Az elvárások viszont egyáltalán nem világosak és egyénenként nagyon eltérőek, ugyanis van, aki kifejezetten furcsának tartja, ha egy férfin nincs szőr.

„[...] nekem például személyesen, igen, az olyan fura, ha egy férfinak a lába, a keze, főleg a mellkasa ilyen csupasz, és akkor inkább az jön be, ami szőrös”. (Fókuszcsoport 3.)

A férfiak esetében tehát erős az elvárások kettőssége. Mint azt az előző alfejezetben láthattuk, azért is érheti őket szankció, mert szőrtelenítenek, de azért is, ha nem. Ezt a legjobban talán a következő idézet írja le:

*„Dia: Azért szerintem a férfiak felé is van vannak ilyen kicsit ellentétes elvárások, hogy hogy ha egy férfi szőrtelenít, akkor hú, ez buzis, bocsánat, de hogy hogy hogy fú ez milyen gáz [...] viszont hogyha nem tudom, nagyon szőrös a háta vagy ilyesmi, »akkor úristen, milyen gusztustalan, szedd már le!«, úgyhogy így.
Anna: Tényleg, a hátszőr az sok embert kiakaszt.” (Fókuszcsoport 3.)*

Többen is kiemelték viszont az elvárások és preferenciák felsorolása után, hogy önmagában az is felvet kérdéseket, hogy ha a nők nem szeretnék, hogy elvárásokat támasszanak feléjük, akkor ezt fordítva nekik sem kéne megtenniük a férfiak irányába.

„[...] lehet, hogy ez most nem mindenkinek fog jólesni feltétlenül, de hogyha mi úgy-
mond küzdünk azért, hogy mi dönthessük el, hogy hogyan szörtelenítünk, akkor ne-
künk is törekednünk kell arra, hogy nyitottak legyünk a férfiak szörzete iránt. [...]”
(Fókuszcsoport 1.)

Valamiféle változás érhető tetten: az, hogy egyáltalán ennyiféle preferencia, elvárás, vélemény megjelent a csoportokban, azt mutatja, hogy a szakirodalomból megismert dichotómia (férfi – szőrös, nő – szörtelen) kezd feloldódni, és egyre kevésbé egyértelműek a férfiak felé támasztott társadalmi elvárások a résztvevők érzékelése szerint is. Ez a kettősség azonban nem feltétlenül a normák eltűnését, hanem inkább azt jelzi, hogy a férfiak esetében egyszerre lehet elfogadott a szörtelenítés és a szőrösség is, így számukra a választás továbbra is szabadabban értelmezhető, mint a nők esetében.

További különbség a férfi és a női szörtelenítés között a szokás eltérő társadalmi percepciója:

„Amúgy az jutott eszembe, hogy apukám a mellkasát gyantáztatja, és hogy mikor ezt ilyen haveri körben elmondta, akkor nem úgy reagáltak rá, mint mi nők, hogy »Persze«, hanem hogy »Azta, te egy állat vagy, te ezt kibírod!!!« És a nőknek meg nincs ugyanez a visszacsatolás, hogy »Fúú te most túl vagy egy gyantázáson, ez az, királynő, nagyon jól kibírtad«, hanem így »Ja, ennyi« [vállrántással].” (Fókuszcsoport 2.)

Továbbá a résztvevők elmondása szerint általában a szörtelenítés mint beszédtema férfiak között sokkal kevésbé gyakori, mint a nők körében.

„Igen. Hogy amíg őt megdicsérik, mert szörtelenít vagy nem szörtelenít, addig téged nem fognak mondjuk megdicsérni idézőjelbe téve, hogy szörtelenítesz, hanem hogy így »Hm, jól tetted!«” (Fókuszcsoport 2.)

A legalapvetőbb különbséget a férfi és a női szörtelenítés társadalmi megítélése között talán a következő tömör, de annál éleslátóbb idézet írja le a legjobban:

„Ami nekik opció, nálunk elvárás.” (Fókuszcsoport 2.)

Összességében azt lehet megállapítani az elhangzottakból, hogy bár egyre inkább gyakori lehet – feltehetően főleg a fiatalabb férfiak körében – a szörtelenítés, társadalmilag elvártnak szinte egyáltalán nem mondható, és közel sem olyan elterjedt,¹⁰ mint a nők esetében. Hogy ez a magatartás csak egy múló divat, vagy kitar, és a

¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy kutatásom fókuszában nem a gyakoriság, hanem a szokáshoz való viszonyulás mintázatai állnak (és az alkalmazott módszertan is ennek bemutatására alkalmas), így valójában nem az elterjedés mértéke, hanem a különböző típusú elvárások és attitűdök az igazán érdekesek számomra.

női szórtelenítéshez hasonlóan uralkodó normává válik-e a férfiak körében, még nem tudhatjuk, valamilyen változás, egy újfajta kritikusság viszont terjedni lászik a nők körében a férfiak szórtelenítési szokásaira vonatkozóan.

A változó norma

A fiatal nők körében folytatott kutatásom során számos, a szakirodalmat jól kiegészítő megfigyelést tettem: azt látjuk, hogy bizonyos alternatív értelmezések hangsúlyosan megjelentek ebben a szűk társadalmi körben a szórtelenítési normára vonatkozóan. Megjelent két, mindhárom beszélgetésen átívelő érték, amely vélhetően kifejezetten a célcsoport sajátja, és összhangban áll a szakirodalomban is tárgyalt feminista, kritikus tendenciákkal: az egyik, hogy kívánatos lenne, ha mindenki azt tehetne a testével, amit ő maga szeretne, társadalmi megszólás és behatások nélkül, a másik pedig az, hogy az abúzus semmilyen formája (verbális, nonverbális), illetve az, hogy valakit zavar más testszörzete, nem elfogadható.¹¹

„Szerintem ez elképesztően gáz, hogy miért gondolják mások azt, hogy bármi közülük van ahhoz, hogy más mit csinál a lábszörével. [...]” (Fókuszcsoport 1.)

Ezekben az álláspontokban konszenzus volt a résztvevők között, tehát alapvetően elfogadónak és nyitottnak nevezhető attitűddel rendelkeztek a normaszegés (tehát a szórtelenítés elhagyása) irányába. A beszélgetésekben emellett az a gondolat jelent meg a legerősebben, hogy a társadalom lenézi, illetve lázadónak tekinti azokat a nőket, akik nem szórtelenítenek. Annak ellenére, hogy ez az értelmezés mind a szakirodalommal, mind az eddigi eredményekkel, mind pedig általános társadalmi tapasztalatainkkal összhangban van, a résztvevők gyakran kritikával illették. Ez a gondolat az uralkodó szórtelenítési normát tükrözi, így a résztvevők megelégedése is egybecsengett ezzel. Ami viszont annál meglepőbb, az az, hogy több csoportban is felmerült egy újfajta hozzáállás: többen beszámoltak róla, hogy félve jöttek el a fókuszcsoportos beszélgetésre, arra számítottak ugyanis, hogy itt nem fogják őket elfogadni azért, mert *normakövetően* viselkednek, tehát szórtelenítenek. Ez olyan mértékig megmutatkozott, hogy valódi egymásra találások voltak a csoportokban az érintettek között, és kifejezetten örültek, hogy nem ők az egyedüliek, akik a norma követésén túl jónak is tartják a szórtelenítés szokását magukra nézve.

„[...] mert mostanában mindenhol azt látom, hogy ugye nem tudom, egy csomóan nem szórtelenítenek, meg aki mindenhol szórtelenít, és még nem tom, a fájdalom ellenére is az, öö, az nem tom, főlöszlegesen csinálja meg, hogy ez biztos, hogy csak társadalmi nyomás, és és nem tudom, hogy magadért ne csináld, vagy nem tom, hogy mondjam. És így tök jó volt, hogy így tényleg egyetértettetek velem többen is,

11 Néhány résztvevő reflektált saját, a társadalomban elfoglalt helyzetére is: megjegyezték, veszélyes lehet azt gondolni, hogy az elhangzott értékek általánosak lennének a szélesebb társadalom körében.

„hogy hogy igen, így tisztábbnak érzem magam, kellemesebb, higiénikusabbnak érzem.” (Fókuszcsoport 3.)

„Amúgy az nem tudom, hogy mennyire ilyen szélsőséges vélemény, de hogy azért szórteleníték, mert hogy akarok, és tudom, hogy most már nagyon sok, sokan 2024-ben így... hogy ugye az a menő vagy nem tudom, vagy divatos, hogy nem szórtelenít az ember és hogy ezt felvállalja. [...] én azért szórteleníték, mert én így érzem magam magabiztosnak és szerintem ez tök oké, hogy emberek azért szórtelenítének, mert hogy szeretnének. És nem egy ilyen túlmisztifikált téma.” (Fókuszcsoport 2.)

Az ilyen típusú felszólalások azt jelzik, hogy ebben a közegben erőteljesen jelen volt egy alternatív értelmezés, amely a szórtelenítési normát megkérdőjelezte. Azon résztvevők számára, akik normakövetésük miatt *féltek*, úgy tűnik, mintha a norma megváltozott volna – szerintük már szórteleníteni elítélendő, és ők maguk eszerint a csoportban előzetesen úgy vélték, hogy normaszegőnek fognak számítani. Ez egy olyan jelenség, amely érdekes kiegészítést nyújt a szakirodalomban leírtakhoz, és bár nem ez volt az általános vélekedés, mégis minden csoportban megjelent. Erre reagálva viszont volt, aki meglepettségét fejezte ki, ugyanis azt gondolta, csupán a *klasszikusan értelmezett* normaszegőknek (tehát azoknak, akik *nem* szórtelenítének) lehet oka félni egy idegen közegben, a normakövetőnek nem. Látjuk tehát az ellentétes értelmű felszólalásokból, hogy egyelőre nem elmondható, hogy a szórtelenítési norma egyértelműen megdőlt volna, különösen, ha figyelembe vesszük a szakirodalom által jelzett hosszabb távú, erősödő normatív tendenciákat is. Azt viszont fontos kiemelnünk, hogy a norma alternatív értelmezései tendenciózusan megjelentek a célcsoportban.

5. Összefoglalás

Kutatásom eredményei részben összhangban álltak az ismertetett szakirodalommal: megerősítést nyert, hogy a szórtelenség továbbra is tekinthető a nők számára status quónak, továbbá jellemző, hogy azt az érintettek a nőiességgel és a higiéniával asszociálják (Toerien, & Wilkinson, 2004; Fahs, 2011; Obst és mtsai., 2019). A norma tehát továbbra is fennáll, viszont a fókuszcsoportos beszélgetések elemzése nyomán megállapítható, hogy maga a norma, illetve a megítélése erősen változóban van. Úgy tűnt, többen azzal a várakozással érkeztek a beszélgetésekre, hogy ott többnyire *normaszegők* lesznek, tehát olyanok, akik *nem* szórtelenítének, és saját értelmezésük szerint így ők maguk, a szórtelenítők lesznek a normaszegők. A szórtelenítők ilyen defenzívába szorulása váratlan és meglepő volt, és azt mutatta, hogy az általunk ismert norma ebben a speciális körben változóban van. Ehhez kapcsolódik az a gondolat is, amelyet a résztvevők gyakran hangsúlyoztak, hogy a korábbi generációkhoz képest az övék már elfogadóbb a normaszegés iránt, illetve a normakövetésben is valamivel megengedőbb.

A társadalmi nyomást legjobban a szórtelenítés elmulasztását követő szankciókat (például megszólásokat) bemutató történetek írták körül. Az eredmények megerősítettek, hogy továbbra sem meglepő és szokatlan esemény az, hogy egy nőt a szórteleniségi norma megszegéséért megszólítsanak – rengeteg személyes példát hoztak fel a résztvevők, és úgy tűnt, volt, hogy fájó emlékek kerültek elő a beszélgetés ezen pontján.

Örömmel konstatáltam, hogy látszólag a résztvevők számára sem kérdéses: a szórtelenítés egy olyan probléma, amely kutatásra érdemes szegmense a női létnek. Összességében azt remélem, hogy dolgozatom hozzájárul a társadalmi nemi szerepek és a normakövetés mechanizmusainak alaposabb megértéséhez a szórtelenítés vonatkozásában. Továbbá abban bízom, hogy kutatásommal sikerül precedenst teremtenem további tudományos munkákhoz a témában, hiszen jelen keretek egyáltalán nem merítették ki annak mélységeit és sokoldalúságát, mely *rikító hétköznapiságával* kiváló példája a társadalomban mai napig jelen levő, nemek közötti egyenlőtlenségeknek.

6. Irodalom

- Balogh, R., Bedekovics, N., Imre, N., Peszeki, N., & Scharle, Cs. R. (2015). A reklámokba való bevonódás hatása a női testképre és önértékelésre. *Impulzus*, 2(1), 1–40.
- Beauvoir, S. (1969). *A második nem*. Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (2000). *Férfuralom*. Napvilág Kiadó.
- Csabai, M. (2019). Az önellfogadás kihívásaitól a testpozitív mozgalmakig – a pozitív pszichológia testképei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 74(3), 361–373.
<https://doi.org/10.1556/0016.2019.74.3.6>
- Dworkin, A. (1974). *Woman Hating*. Plume.
- Elias, N. (2004). *A civilizáció folyamata*. Gondolat Könyvkiadó.
- Fahs, B. (2011). Dreaded “Otherness”: Heteronormative Patrolling in Women’s Body Hair Rebellions. *Gender and Society*, 25(4), 451–472.
<https://doi.org/10.1177/0891243211414877>
- Foucault, M. (1990). *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Gondolat Könyvkiadó.
- Gyivicsán, A. (2023). A Z generáció internethasználati szokásai és az internetfüggőség. *Módszertani Közlemények*, 63(1), 121–137.
<https://doi.org/10.14232/modszertani.2023.1.121-137>
- K. Horváth, Zs. (2021). *A bundátlan Vénusz*. Prae Kiadó.
- Kurzban, R., & Leary, M. R. (2001). Evolutionary Origins of Stigmatization: The Functions of Social Exclusion. *Psychological Bulletin*, 127(2), 187–208.
<https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.2.187>
- Millett, K. (2000). *Sexual Politics*. University of Illinois Press.
- Obál, A., Hamvai, Cs., & Pikó, B. (2019). A testbecsülést befolyásoló tényezők vizsgálata serdülő lányok körében. *Egészségfejlesztés*, 60(2), 6–17.
<https://doi.org/10.24365/ef.v60i1.396>

- Obst, P., White, K., & Matthews, E. (2019): A full Brazilian or all natural: understanding the influences on young women's decision to remove their pubic hair. *BMC Women's Health*, 19(164). <https://doi.org/10.1186/s12905-019-0868-1>
- Riboli, G., Borlimi, R., & Caselli, G. (2022): A qualitative approach – delineates changes on pubertal body image after menarche. *International Journal of Adolescence and Youth*, 27(1), 111–124. <https://doi.org/10.1080/02673843.2022.2032219>
- Simmel, G. (1973). A divat. In uő. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, 473–507. Gondolat Könyvkiadó.
- Toerien, M., & Wilkinson, S. (2004). Exploring the depilation norm: A qualitative questionnaire study of women's body hair removal. *Qualitative Research in Psychology*, 1(1), 69–92. <https://doi.org/10.1191/1478088704qp006oa>
- Toerien, M., Wilkinson, S., & Choi, P. Y. L. (2005). Body hair removal: The 'mundane' production of normative femininity. *Sex Roles: A Journal of Research*, 52(5–6), 399–406. <https://doi.org/10.1007/s11199-005-2682-5>
- Wolf, N. (2002). *The Beauty Myth*. HarperCollins.

A társadalmi polarizáció új dinamikái a késő modernitásban: konfliktusok túl a törésvonalakon

New dynamics of social polarization in late modernity: conflicts beyond traditional cleavages

Vasvári Ferenc¹

Mau, Steffen, Lux, Thomas, & Westheuser, Linus (2023). Triggerpunkte. Konsens und Konflikt in der Gegenwartsgesellschaft. Berlin: Suhrkamp Verlag. 532 oldal.

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.21842>

Beérkezés: 2026.02.10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2026.03.08.

Elfogadás: 2026.04.09.

Összefoglaló: A recenzió Steffen Mau, Thomas Lux és Linus Westheuser Triggerpunkte című kötetét mutatja be, amely a kortárs társadalmak konfliktusdinamikáinak új megközelítését kínálja. A szerzők központi állítása szerint a társadalmi polarizáció nem általános jelenségként, hanem bizonyos, szimbolikusan túltelített „triggerpontok” körül koncentrálódva jelenik meg. A könyv empirikusan megalapozott, vegyes módszertani megközelítéssel vizsgálja, hogy miért válnak egyes témák – például a migráció, a klímapolitika vagy a genderkérdések – különösen fokozottan konfliktusossá. A recenzió elemzi a kötet elméleti beágyazottságát, módszertani felépítését és tudományos hozzájárulását, valamint kitér annak nemzetközi relevanciájára is. Kritikai szempontból rámutat a földrajzi és elméleti korlátokra, miközben kiemeli a könyv jelentőségét a polarizáció és a társadalmi konfliktusok kortárs kutatásában.

Abstract: This review presents the book Triggerpunkte by Steffen Mau, Thomas Lux, and Linus Westheuser, which offers a novel approach to the conflict dynamics of contemporary societies. The authors' central argument is that social polarization does not manifest as a general condition but rather concentrates around specific, symbolically charged “trigger points.” Drawing on a robust empirical foundation and a mixed-methods approach, the book examines why certain issues, such as migration, climate policy, or gender debates, become particularly highly contested. The review analyzes the theoretical framework, methodological design, and scholarly contribution of the volume, while also addressing its broader international relevance. From a critical perspective, it highlights both the geographical and theoretical limitations of the work, while emphasizing its significance for contemporary research on polarization and social conflict.

A kötet témája és célkitűzései

Steffen Mau, Thomas Lux és Linus Westheuser könyve a kortárs nyugati társadalmakban tapasztalható konfliktusdinamikák egyik központi, ám a szociológiai elemzésekben alulértékelt aspektusát állítja vizsgálódásainak középpontjába: azokat az ún. triggerpontokat, amelyek mentén a társadalmi konszenzus viszonylag rövid idő alatt felbomlik, és intenzív politikai, kulturális vagy morális konfliktusok alakulnak ki. A szerzők abból a megfigyelésből indulnak ki, hogy a jelenkori társadalmi viták egy része aránytalanul nagy érzelmi és politikai mobilizációt vált ki, miközben más, objektíve hasonló jelentőségű problémák alig generálnak nyilvános konfliktust.

A kötet alapfeltevése szerint a kortárs társadalmak konfliktusszerkezetei nem érthetők meg kizárólag a klasszikus értelemben vett strukturális törésvonalak, például osztályhelyzet, jövedelmi egyenlőtlenségek vagy munkaerőpiaci státusz mentén. Bár ezek továbbra is meghatározóak, a szerzők emellett érvelnek, hogy a konfliktusok látható felszíne egyre inkább szimbolikus, normatív és identitáspolitikai dimenziók köré szerveződik. A triggerpontok fogalma éppen ezt a jelenséget ragadja meg: olyan témákat jelöl, amelyek képesek széles társadalmi csoportokat mozgósítani, miközben az álláspontok gyorsan morális abszolutizálódáson mennek keresztül.

A kötet központi kérdése ennek megfelelően így fogalmazható meg: miért válik egyes témákból, például a migrációból, a klímapolitikából, a társadalmi nemek kérdéséből vagy a Covid19-járvány kezeléséből társadalmi triggerpont, míg más, strukturálisan vagy gazdaságilag hasonló jelentőségű problémák viszonylag konfliktusmentesen kezelhetők? A kötet központi állítása szerint bizonyos témák azért válnak triggerponttá, mert egyszerre kapcsolódnak anyagi érdekekhez, kollektív identitásokhoz és morális értékelésekhez, miközben politikai és médiadiskurzusok révén szimbolikusan túltelítődnek, ami alacsony kompromisszumkésztséget és erős „mi-ők” megkülönböztetést eredményez.

Elméleti keret, módszertani megközelítés, forma

A könyv elméleti kiindulópontja a késő modern társadalmak konszenzus- és konfliktusszerkezeteinek újragondolása. Mau és szerzőtársai kritikusan viszonyulnak mind a klasszikus konfliktuselméletekhez – különösen a konfliktusokat kizárólag anyagi érdekellentétekből levezetőkhöz –, mind pedig azokhoz az újabb diagnózisokhoz, amelyek a társadalmi polarizációt elsősorban kulturális vagy identitáspolitikai szembenállások eredményének tekintik. A kötet egyik fő érdeme éppen az, hogy e megközelítéseket nem egymással szembeállítva, hanem egymást kiegészítve alkalmazza. A szerzők egy többszintű konfliktusmodellt dolgoznak ki, amelyben az anyagi erőforrások eloszlása, az elismerésért folytatott küzdelmek, valamint az intézményekbe és a politikai döntéshozatalba vetett bizalom egyaránt meghatározó szerepet kap. E modell lehetővé teszi annak elemzését, hogy miként alakulnak ki

olyan konfliktushelyzetek, amelyekben a felek már nem kompromisszumkereső logika mentén, hanem morális kizárás és delegitimálás révén pozicionálják magukat.

A könyv egyik legfontosabb újítása a triggerpont fogalmának részletes kidolgozása és empirikus operacionalizálása. A szerzők szerint triggerpontról akkor beszélhetünk, amikor egy adott téma erősen normatív töltetű, morális dichotómiák mentén strukturálódik, kollektív identitásokat és önmeghatározásokat érint, alacsony kompromisszumkészséget vált ki és felerősíti a „mi-ők” megkülönböztetés logikáját. E kritériumrendszer alapján elemzik többek között a bevándorlás, az éghajlatvédelem, a társadalmi nemek politikája és a pandémiakezelés körüli társadalmi vitákat. Az empirikus eredmények arra utalnak, hogy e témák tárgyalásakor a konfliktusok intenzitása gyakran független az egyéni érintettség mértékétől. Sokkal meghatározóbb szerepet játszanak a szimbolikus jelentésrétegek, a médiadiskurzusok szerkezete, valamint az, ahogyan politikai és társadalmi szereplők ezeket a témákat értelmezik és keretezik. A szerzők kimutatják, hogy a triggerpontok esetében a vita tárgya gyakran másodlagossá válik a vita módjához képest: a konfliktus nem elsősorban megoldásorientált, hanem identitásmegerősítő funkciót tölt be. Ez a megfigyelés fontos hozzájárulás a kortárs konfliktuselméletekhez, mivel rávilágít arra, hogy a polarizáció nem csupán véleménykülönbségek eredménye, hanem strukturált társadalmi folyamat. A kötet közvetlenül kapcsolódik a demokrácia válságáról, a populizmus térnyeréséről és a közéleti diskurzus eldurvulásáról szóló vitákhoz. A Covid19-járvány, a klímapolitikai mozgalmak és a migráció körüli konfliktusok nemcsak Németországban, hanem Magyarországon is jól illusztrálják a triggerpontok működését. A könyv ezért a jelenlegi politikai-társadalmi viták értelmezéséhez is releváns elméleti keretet nyújt.

A kötet módszertani szempontból, empirikusan rendkívül gazdag, a szerzők nagymintás kérdőíves adatfelvételekre, kvalitatív interjúkra, fókuszcsoportos beszélgetésekre, valamint médiatartalmak és politikai diskurzusok szisztematikus elemzésére támaszkodnak. Az empirikus elemzések elsősorban németországi adatokon alapulnak, ugyanakkor a szerzők következetesen törekednek arra, hogy megállapításaik tágabb, nemzetközi kontextusban is értelmezhetőek legyenek. A kötet egyik módszertani erénye, hogy az empirikus eredményeket folyamatos elméleti reflexióval kapcsolja össze, elkerülve az adathalmozás és az elméleti absztrakció túlzásait. A részletes módszertani leírás letölthető a kiadó honlapjáról².

A kvantitatív elemzések alapját egy saját adatfelvétel, az *Ungleichheit und Konflikt* című survey képezi, amely 2022 májusa és júliusa között készült, 2530 főből álló, a 16 éven felüli németországi lakosságra reprezentatív mintán. A kérdőíves vizsgálat telefonos adatfelvétellel német nyelven történt, és részletes szociodemográfiai adatok mellett a válaszadók politikai attitűdjeit, értékorientációit és társadalmi percepcióit is vizsgálta. A válaszok ötfokú skálán kerültek rögzítésre, ami lehetővé tette

az attitűdök finomabb differenciálását. A kérdőívben alkalmazott állítások részben korábbi, bevett survey-kutatásokból származtak, részben pedig a szerzők által, aktuális társadalmi viták alapján fejlesztett új itemek voltak. Ezek tudatosan több dimenziót fedtek le, például az erőforrás-elosztásban rejlő konfliktusokat, identitásfenyegetettséget, morális gazdasági elvárásokat és szimbolikus politikai jelentéseket. A kvantitatív adatfelvételt súlyozással korrigálták, hogy a minta megfeleljen a népesség ismert demográfiai eloszlásának (nem, életkor, régió, iskolai végzettség), ami növeli az eredmények általánosíthatóságát. Ezen túlmenően a szerzők több másodlagos adatforrást is bevontak, így például az ALLBUS, a SOEP, a European Social Survey és a European Values Study adatait, amelyek lehetővé tették a hosszabb távú trendek vizsgálatát. A politikai pártok pozícióinak elemzéséhez a Chapel Hill Expert Survey adatbázisát használták, amely nemzetközileg is elismert forrás a pártpozíciók összehasonlító elemzésére. A különböző adatforrások ilyen integrálása számottevően növeli a kötet empirikus megalapozottságát.

A kvalitatív kutatási komponens fókuszcsoportos beszélgetésekre épült, amelyeket Berlinben és Essenben szerveztek, különböző társadalmi háttérű résztvevőkkel. A csoportok kialakítása tudatos mintavételi stratégiát követett: külön csoportokat alkottak az alsó társadalmi rétegek, a felső középosztály, valamint egy úgynevezett kríziscsoport számára, ahol eltérő politikai és értékbeli álláspontokat képviselő résztvevők találkoztak. Ez a design lehetővé tette a konfliktusos diskurzusok dinamikájának közvetlen megfigyelését. A beszélgetések során a résztvevők aktuális médiacímekre reagáltak, amelyek tudatosan válogatott, konfliktuspotenciált magukban hordozó témákat jelenítettek meg. Ez a módszer különösen alkalmas volt a hétköznapi érvelési minták, morális keretezések és retorikai stratégiák feltárására. A kvalitatív adatok feldolgozása több lépcsőben történt: a beszélgetéseket kamerával rögzítették, lejegyezték, majd kvalitatív adatfeldolgozó szoftverrel (MAXQDA) kódolták és elemezték. Az elemzés során a szerzők a tematikus elemzés (Braun–Clarke) mellett a dokumentarista módszer elemeit is alkalmazták, amely a mélyebb jelentésstruktúrák és implicit tudásformák feltárására irányul. Emellett metaforaelemzést is végeztek, amely lehetővé tette a diskurzusok szimbolikus dimenzióinak vizsgálatát.

*

A kötet tudatosan felépített és jól áttekinthető. A fejezetek világos problémafelvetéssel indulnak, amelyet empirikus elemzés és elméleti reflexió követ, majd az adott rész végén összegző megállapítások zárják a gondolatmenetet. Ez a következetes szerkezet nemcsak az érvelés egységességét biztosítja, hanem az olvasó számára is jól követhetővé teszi az egyes részek közötti logikai kapcsolatokat. A könyv szerkezeti íve fokozatosan vezeti végig az olvasót a problémafelvetéstől a fogalmi tisztázáson és az empirikus vizsgálatokon át az átfogóbb következtetéseikig. A fejezetek egymásra épülése nem pusztán tematikus, hanem analitikai jellegű: minden rész hozzátesz egy újabb dimenziót a triggerpont fogalmának megértéséhez. Külön említést érdemel, hogy a szerzők arányérzéke kiegyensúlyozott: az empirikus adatbemu-

tatás nem válik öncélúvá, nem terheli túl a szöveget táblázatokkal vagy statisztikai részletekkel, ugyanakkor elegendő bizonyítékot szolgáltat az állítások alátámasztására. Az ábrák és grafikonok funkcionális szerepet töltenek be: az érvelést segítik, nem pedig helyettesítik.

A stílus tudományos igényű, de nem túlírt, nem is nehézkes. A szerzők kerülnek a fölösleges terminológiai komplexitást és az elméleti zsargon túlhasználatát, miközben világosan pozicionálják magukat a releváns szakirodalmi vitákban. A fogalmak bevezetése fokozatos, definícióik egyértelműek, és a kulcskonceptiókat – mindenekelőtt a triggerpont kategóriáját – több szempontból is körüljárják. A könyv nyelvezete egyensúlyt teremt az elemző távolságtartás és a társadalmi jelenségek iránti érzékenység között. A szerzők nem dramatizálják túl a konfliktusokat, és nem esnek bele abba a csapdába sem, hogy moralizáló hangnemben értékeljék a vizsgált társadalmi csoportokat. Ez a visszafogott, analitikus hangvétel hozzájárul a mű hitelességéhez, és lehetővé teszi, hogy az olvasó saját értelmezési kereteit is érvényesítse. Formai szempontból a kötet megfelel a kortárs társadalomtudományos szakkönyvekkel szembeni elvárásoknak. A hivatkozási apparátus következetes és átlátható; az bibliográfia széles körű nemzetközi szakirodalmat ölel fel, ami jelzi a szerzők tájékozottságát a releváns vitákban. A lábjegyzetek nem túlterheltek, inkább kiegészítő magyarázatokat vagy módszertani pontosításokat tartalmaznak, így nem törik meg a főszöveg folyamatosságát.

Steffen Mau a kortárs német szociológia nemzetközileg is elismert alakja, jelenleg a berlini Humboldt-Universität professzora. Mau kutatási portfóliója magában foglalja a szociális egyenlőtlenség, migráció, transznacionalizáció, európai integráció és jóléti államok összehasonlító vizsgálatát. Munkásságában erőteljesen jelen van a makroszociológiai szemlélet: nagy volumenű, összehasonlító empirikus kutatásokkal vizsgálja a társadalmi struktúrák hosszabb távú változásait, és ezek hatásait a konszenzus, a konfliktus és a társadalmi kohézió dinamikájára. Különös figyelmet fordít arra, hogy a társadalmi szakadék érzete és a valós attitűdminták közötti kapcsolatok ne essenek abba a hibába, amely pusztán vélt megosztottságról beszél – munkássága szerint a szélsőségek erősödése inkább azok radikalizálódását jelzi, mint az egész társadalom lineáris kettészakadását.

Thomas Lux és Linus Westheuser a politikai szociológia és társadalomelmélet fiatalabb generációjához tartoznak, a *Triggerpunkte* közös szerzőségével olyan komplex kutatási projektet valósítottak meg, amelyben a makroszociológiai perspektíva empirizálódik a társadalmi konfliktusok mikro- és középszintű mechanizmusaival. Lux kutatásai elsősorban az egyenlőtlenségek politikai dimenzióira és azok társadalmi következményeire fókuszálnak, míg Westheuser a konfliktusszerkezetek és erkölcsi narratívák konstrukcióját vizsgálja.

A könyv intézményi háttere szintén jelentőse: a szerzők a német empirikus társadalomkutatás erős infrastruktúrájára épülő kutatói közegben dolgoznak nagymintás adatfelvételekhez, longitudinális vizsgálatokhoz és interdiszciplináris kuta-

tási hálózatokhoz férnek hozzá. Ez a háttér magyarázza a kötet adatgazdagságát és módszertani precizitását. A német társadalomtudományban nagy hagyománya van a survey-kutatásnak és a politikai attitűdvizsgálatoknak, amelyeket a szerzők innovatív módon kapcsolnak össze kvalitatív és diskurzuselemző módszerekkel.

Kritikai megjegyzések, összegzés

A kötet magas elméleti és empirikus színvonala ellenére néhány kritikai észrevétel is megfogalmazható. Az elemzések túlnyomórészt a német társadalomra koncentrálnak, és bár a szerzők tudatosan törekednek az általánosíthatóságra, a kelet-közép-európai, valamint a nem nyugati társadalmi kontextusok csak érintőlegesen jelennek meg. Ez különösen azért kelthet hiányérzetet, mert e régiókban a triggerpontok gyakran eltérő intézményi és történeti háttérrel rendelkeznek. További kritikai megjegyzésként felvethető, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek szerepe, noha nem hiányzik a kötetből, időnként háttérbe szorul a kulturális és diskurzív dimenziók mögött. Egyes olvasóknak ez az aránytalanság problematikus lehet, különösen a társadalmi konfliktusokat elsősorban politikai gazdaságtani perspektívából vizsgálók számára.

A könyv hasznos lehet szociológusok, politológusok, kommunikációkutatók, közpolitikai elemzők és egyetemi oktatók számára. Emellett gyakorlati relevanciával is rendelkezik: segíthet megérteni, miért válnak bizonyos reformkérdések identitáspolitikai csatateré. Egyetemi képzésben – például politikai szociológia-, konfliktuselmélet- vagy közpolitika-kurzusokon – jól használható alap- vagy kiegészítő irodalomként.

A *Triggerpunkte* jelentős hozzájárulás a kortárs konfliktus- és polarizációkutatáshoz. Világos kérdésfeltevessel, empirikus megalapozottsággal és elméleti reflexivitással válaszol arra, miként alakulnak ki a késő modern társadalmak konfliktusintenzív gócpontjai. Bár földrajzi fókusza korlátozott, analitikai kerete más kontextusokban – így Magyarországon is – természetesen alkalmazható. A kötet kiegyensúlyozott, árnyalt diagnózist ad a jelenkori társadalmi megosztottságról, és fontos lépés a konfliktusok strukturált megértése felé.

Társadalmi csoportok laza hálózata: a bukaresti magyarság szociográfiája

A Loose Social Network: Hungarians in Bucharest

Szabari Vera¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.22080>

Beérkezés: 2026.02.27.

Átdolgozott változat beérkezése: 2026.03.27.

Elfogadás: 2026.03.30.

Rostás Zoltán: *Bukaresti magyarság – alulnézetből*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2025.
(*Magyarország felfedezése* sorozat, 79. kötet).

Összefoglaló: A recenzió Rostás Zoltán Bukaresti magyarság – alulnézetből című monográfiáját mutatja be, amely a román főváros magyar közösségének közel egy évszázadát rekonstruálja oral history forrásokra támaszkodva. A kötet a klasszikus szociográfia, a mikro- és társadalomtörténet metszéspontján helyezkedik el, ugyanakkor fontos hozzájárulás a migrációs szociológiai vizsgálatokhoz is. A kisebbségi létformákat nem normatív asszimilációs keretben, hanem differenciált identitásstratégiák összefüggésében vizsgálja. A recenzió amellet érvel, hogy a monográfia jelentős mértékben gazdagítja a romániai magyar diaszpóráról alkotott ismereteinket, és új perspektívát kínál a kelet-közép-európai urbanizáció és migráció kutatásához is.

Abstract: This review examines Zoltán Rostás's monograph *Bukaresti magyarság – alulnézetből* (*Hungarians in Bucharest: From Below*), which draws on oral history sources to reconstruct nearly a century of the Hungarian community in the Romanian capital. Positioned at the intersection of sociology, microhistory, and social history, the volume also makes a significant contribution to the sociology of migration. Rather than framing minority existence within a normative paradigm of assimilation, Rostás analyses differentiated identity strategies shaped by shifting social and institutional contexts. The review argues that the monograph substantially enriches our understanding of the Hungarian diaspora in Romania and offers a new perspective on urbanization and migration processes in Central and Eastern Europe.

Rostás Zoltán legújabb monográfiája a bukaresti magyar közösség társadalom- és mentalitástörténetét vizsgálja deklaráltan alulnézeti perspektívából. Az interjúkra épülő, empirikusan gazdag kutatás egy többségi román közegben élő, migráció által

1 ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomelmélet Tanszék, egyetemi docens, ORCID: 0000-0002-5996-9073, e-mail: szabari.veronika@tatk.elte.hu

formált etnikai csoport közel egy évszázados világát rekonstruálja. A kötet újdonsága, hogy a romániai magyarság eddig alig kutatott csoportjára irányítja a figyelmet, melynek demográfiai súlya korlátozott, intézményes jelenléte hullámzó, társadalmi összetétele pedig igen heterogén. A bukaresti magyarok története ugyanakkor szervesen illeszkedik a kelet-közép-európai urbanizáció és mobilitás tágabb folyamataihoz. A munka további jelentősége, hogy nem csupán az értelmiségi rétegre koncentrálnak, hanem a fizikai munkát végzők (építő- és ipari munkások, háztartási alkalmazottak) élethelyzeteit is részletesen elemzi, egyensúlyban tartva a nemi és generációs szempontokat. Mindez nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy egy igen csak színes és többdimenziós kép bontakozzon ki az olvasó előtt az eltérő társadalmi háttérű és stratégiájú, állandóan változó csoportok közösségéről.

A kötet megszületését közvetlenül a könyvsorozat szerkesztőitől való felkérés motiválta, azonban empirikus és elméleti előkészítése több évtizedre nyúlik vissza. A szerző 1970-től a Román Televízió, majd Rádió bukaresti magyar szerkesztőségének munkatársa volt, később, egészen a rendszerváltozásig *A Hét* című bukaresti kulturális hetilap szerkesztőségében dolgozott és folyamatos kapcsolatban állt a helyi magyar közösség tagjaival. Rostás újságíróként az 1970-es évek elejétől rendszeresen készített interjúkat a bukaresti magyarság tagjaival. E tapasztalatok – interjúk, terepmunkák, személyes beszélgetések – alapozták meg azt a felismerését, hogy a fővárosi magyarság nem ragadható meg kizárólag intézményi vagy elitperspektívából. A közösségi struktúrák megértéséhez a hétköznapi szereplők tapasztalatait integrálva alakította ki személyes projektjét. Témaválasztása nem volt véletlen. Befolyásolta részben, hogy a korszak hivatalos ideológiája következetesen a „szocialista egynemű nemzet” eszményét hirdette, így a multikulturalitás kérdése gyakorlatilag kívül rekedt a nyilvános diskurzuson. Másrészt az idős, hetvenöt-nyolcvan év feletti emberekkel készített életútinterjúk nem keltettek gyanút a hatóságok részéről sem (Rostás 2020:215). E visszafogott, informális megközelítés révén olyan társadalmi közegek tárultak fel előtte, amelyek nem csupán etnikai és nyelvi értelemben bizonyultak rendkívül heterogénnek, hanem a már eltűnőben lévő társadalmi csoportok emlékezetét is megőrizték (Rostás 2020:216). Az 1980. október 16–17-én Bukarestben tartott Nemzetközi Történelemlétkongresszus igazi inspirációt jelentett, és meg is erősítette az *oral history* módszer jelentőségét a történeti kutatások terén. „Az előadások és a résztvevőkkel folytatott beszélgetések során rájöttem, hogy a szóbeli történelem módszere valójában a nem strukturált antropológiai interjú történelemre való kiterjesztése. Azóta úgy vélem, hogy ez az interjúmódszer nemcsak kiegészíti az írott forrásokat, hanem kiválóan alkalmas bizonyos témák feltárására, amelyeket az írott források egészítenek ki és támasztanak alá. [...] Ráadásul az *oral history*-nak volt egy rendszerellenes ideológiája is, mivel azokról a csoportokról, rétegekről szólt, amelyek marginalizálódtak, és általában nem hagynak írásos tanúvallomásokat, vagy ha mégis, azokat a hatóságok dolgozzák fel” (Rostás 2020:214). Rostás az 1980-as években fordult a két világháború közötti és azt követő román falukutató

mozgalom, közelebbről Dimitrie Gusti (1880–1955) monografikus falukutatásainak tanulmányozása felé. Döntően nem az iskola által publikált munkák jelentőségére fókuszált, hanem interjúkat készített Gusti munkatársaival, melyek során alapvetően a szociológusok egyéni életútjára, motivációira volt kíváncsi, és arra, hogyan folytak a román falvak monografikus vizsgálatai a két világháború közötti időszakban. Emellett természetesen fontos megemlíteni a magyar népi szociográfia társadalomkritikai örökségét, melynek Rostás kiváló ismerője és egyértelmű követője, amennyiben a marginalizálódó társadalmi csoportok élethelyzetének alulnézeti és személyes bemutatását célozza meg.

Rostás munkássága révén a romániai és magyar szociológia és *oral history* vizsgálatok meghatározó alakjává vált. A rendszerváltás után pályája az egyetemi oktatás és akadémiai kutatás irányába fordult. 1991-től a Bukaresti Tudományegyetem Sajtó- és Kommunikációtudományi Karán docenseként, majd egyetemi tanárként elsősorban média- és szervezetszociológiai kurzusokat tartott. Közben az egyetem Szociológia Kar Doktori Intézetében szociológiatörténeti disszertációkat vezetett. Mindezzel párhuzamosan, 2001-től a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem indításától meghatározó szerepet vállalt a csíkszeredai kar Társadalomtudományi Tanszékének létrehozásában.

A monográfia a *Magyarország felfedezése* című sorozat 79. köteteként került kiadásra, amely eredetileg az 1930-as évek társadalomfeltáró szociográfiai vállalkozásaihoz kapcsolódott, és először 1937-ben jelent meg három korszakalkotó monográfiával, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* (1937), Féja Géza *Viharsarok* (1937) és Erdei Ferenc *Futóhomok* (1937) című munkájával. A két világháború közötti időszak, majd az 1950-es évek hazai tudománypolitikája nem kedvezett a sorozat működésének, így csak az 1970-es évektől jelentek meg újra a kötetek, olyan kiváló munkákkal, mint például Berkovits György *Világváros határában* (1976), Diós Ágnes *Cigányút* (1988) és Závada Pál *Kulákprés* (1991), illetve Márkus István *A ismeretlen főszereplő* (1991) című munkája, melyek a magyar társadalom regionális, periferikus és kisebbségi közösségeinek empirikus vizsgálatának fontos lenyomataivá váltak. 2017-től a sorozat kötetei a Gondolat Kiadó gondozásában láttak napvilágot. Rostás munkája e hagyományt a határokon túli magyar tapasztalatok irányába tágítja, és a diaszporikus létformák szociográfiai feltárásával gazdagítja a sorozat tematikai horizontját. Ami még különösen érdekessé teszi a könyvet a magyar közönség számára, hogy a viszonyítási pontok a romániai politikai és gazdasági eseményekhez, társadalmi folyamatokhoz kapcsolódnak, ami természetesnek tűnik, ugyanakkor egyáltalán nem megszokott a romániai magyarságról szóló hazai diskurzusban, és egyben kiváló kiindulópont is lehet a hazai és romániai összehasonlító társadalomtörténeti vizsgálatokhoz.

Elméleti szempontból a kötet a klasszikus szociográfia, a mikrotörténet és a migrációs szociológia metszéspontján helyezkedik el. A kisebbségi létet nem normatív asszimilációs narratívában, hanem a nyelvhasználat, a vegyes házasságok, az in-

tézményi (vallási, kulturális, politikai stb.) kötődések és az egyéni önmeghatározás mintázataiban vizsgálja. A monográfia elsődleges forrásai a szerző és a Sapientia EMTE Társadalomtudományi Intézet diákjai által készített interjúk, melyeket kiegészítenek visszaemlékezések, sajtóanyagok és szakmai dokumentumok. Az *oral history* itt valóban nem kiegészítő elem, hanem a narratíva szervezőelve, az egyéni élettörténetekből rajzolódik ki a közösség szerkezete és identitásdinamikája. A szerző ugyanakkor társadalomtörténeti kontextualizációval él, a migrációs hullámokat gazdasági konjunktúrákkal, politikai döntésekkel és intézményi változásokkal hozza összefüggésbe.

A kötet sajátossága a kronológiailag fordított szerkezet, ami érzékelteti, hogy a múlt értelmezése mindig a jelen perspektívájából történik. Az interjúalanyok, elbeszélők visszatekintenek életük egy korábbi szakaszára, de azt mindig a jelen helyzetükből, ahhoz viszonyítva tudják megtenni. Ugyanakkor ez a visszafelé haladó kronológiai elrendezés helyenként megnehezítheti az események és folyamatok lineáris követését, különösen a romániai történeti kontextusban kevésbé jártasak számára. A narratív ív ily módon időnként megtörik, ami fokozott olvasói figyelmet igényel a különböző korszakok közötti összefüggések rekonstruálásához.

A kötet hat nagyobb történeti egységben tárgyalja a közösség múltját. A szerző elsődleges kiindulópontja az 1989. december 22-i romániai rendszerváltás, melyet a bukaresti magyarság közelmúltjának alapvető fordulópontjaként értelmez. A bukaresti magyarságra nézve a politikai változások mellett, a rendszerváltás meghatározó következménye volt például a Ceaușescu-féle fővárosközpont-építkezések leállítása, mely részben az odavezényelt magyar építőmunkások „kivonulását” erősítette. Ezzel párhuzamosan azonban a korábban mellőzött intézmények körül intenzív pezsgés indult meg, megerősödött az egyházi élet, önállósult a magyar oktatás és művelődés, valamint megjelent egy új vállalkozói és tisztviselői réteg. Az is kiderül ebből a fejezetből, hogy sokan mégsem hagyták el a fővárost, illetve a magyar nyelv ismerete e kisebbségi csoport tagjainak napjainkban is az identitás egyik jelentős, ugyanakkor már nem kizárólagos és egyedüli bázisa. A változások és heterogenitás ellenére pedig ma is létezik és működik egy fővárosi kisebbségi társadalom, amely nem szorítható egyszerűen a hagyományos értelmezett romániai magyarságról alkotott sémák közé.

A második nagyobb szakasz az 1945 és 1989 közötti időszak, melyre alapvetően egy egységként tekint a szerző, mivel állítása szerint nem történtek radikális változások ebben a periódusban. Ezt a hosszabb időszakot három fejezet öleli fel, az első az 1977-es bukaresti földrengéstől indul, a második az 1960-as évek liberalizációját, a kollektivizáció előli menekülést és az azt követő visszarendeződést, a harmadik pedig az 1944 ősze utáni székelyföldi éhínség időszakát és az 1950-es éveket mutatja be. Az 1970–80-as évek politikai és gazdasági viszonyai között a kevésbé iskolázott bevándorlók száma folyamatosan nőtt. Ennek oka elsősorban az 1977-es földrengés után „hatalmi szóval” Bukarestbe helyezett, sokszor kétlakiságban élő, építőmun-

kások, illetve a számukban csökkenő, de még mindig jelentős háztartási alkalmazottak voltak. Ugyanakkor jellemző erre az időszakra a kulturális intézmények és az értelmiség egyre nehezedő helyzete. Az 1962-es kollektivizálás meghatározó volt a romániai magyarság életében, és következményei elől sokan a fővárosi munkáséletbe menekültek, felelevenítve azokat a korábbi kapcsolatokat, mintázatotokat, melyek akár a két világháború közötti időszakra vezettek vissza. Érdekes, hogy bár a kötet nem sok kvantitatív adatot tartalmaz, megtudhatjuk, hogy az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a közel egymillió bukaresti lakosságból kb. harminchatezer magyar élhetett a fővárosban (Rostás 2025:115). Ebből az időszakokból mindhárom fejezet tartalmaz egy-egy életútinterjút és rövidebb interjúkat is, melyek nemcsak az egyének, hanem egy-egy jelentős társadalmi csoport, például a háztartási alkalmazottak, egyéni és családi történetére, helyzetének változásaira is rávilágítanak.

A kötet utolsó előtti fejezete a két világháború közötti konjunktúra, a Nagy-Románia kialakulásának időszakát mutatja be, ami jelentősen eltért más időszakoktól, főként a Székelyföldről érkezők számának addig ismeretlen mértéke miatt, ugyanakkor meg is határozta a későbbi társadalmi struktúrákat. A főváros robbanásszerű fejlődése (az olasz, francia, örmény kereskedők és iparosok befektetései) kedvező munkalehetőségeket teremtett a magyar szakmunkások, háztartási munkaerő és értelmiség számára, sőt a korábbiakhoz képest jóval nagyobb mértékben jelent meg a diákság is a vándorló népességben. Végül, a könyv utolsó fejezete a 19. századi előzményekig vezeti vissza a történeti rekonstrukciót. Az *oral history* időben egyre szűkülő lehetőségei miatt ebben a fejezetben elsősorban az értelmiségiek feljegyzései nyomán követhetjük figyelemmel a hosszú 19. század változásait, az 1848–49-es szabadságharc bukaresti következményeit. Külön figyelmet kap az 1815-ben az első református eklézsiát és iskolát alapító Sükei Imre tevékenysége, amely a közösségi intézményesülés korai példája volt.

A *Bukaresti magyarság – alulnézetből* a kortárs magyar szociográfia jelentős teljesítménye, amely érdemben gazdagítja a román főváros magyar közösségéről alkotott tudásunkat, és hozzájárul a kisebbségi létformák differenciált értelmezéséhez, miközben megőrzi a szociográfiai hagyomány narratív erejét. A nézőpont következetes alkalmazása, a „hétköznapi szereplők” előtérbe állítása módszertani erény, amely lehetővé teszi annak a nyelvi és kulturális sokszínűségnek a felvázolását is, ami a hazai olvasó számára egyáltalán nem magától értetődő. Ugyanakkor az intézményi alapítók és elitfigurák szerepe sem halványul el, hanem láthatóvá válik társadalmi beágyazottságuk.

Mivel a mű stílusa világos, esszéisztikus, terminológiai túlterheltségtől mentes, ezért nem csupán a szociológia és a társadalomtörténet művelői számára lehet különösen hasznos, hanem mindazoknak is ajánlható, akik a kelet-közép-európai kisebbségi létformák, migrációs tapasztalatok és városi társadalmak vagy akár Bukarest története iránt érdeklődnek. Empirikus gazdagsága és narratív felépítése révén a szélesebb, nem szakmai olvasóközönség számára is hozzáférhető és értelmezhető olvasmány.

Irodalom

- Berkovits, G. (1976). *Világváros határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Diós, Á. (1988). *Cigányút*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Erdei, F. (1937). *Futóhomok*. Athenaeum.
- Féja, G. (1937). *Viharsarok*. Athenaeum.
- Márkus, I. (1991). *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Rostás, Z. (2020). In search of the lost interwar sociology. In Mateoc, R., & Ruegg, F. (szerk.), *Recalling fieldwork: People, places and encounters* (pp. 213–234). LIT Verlag.
- Szabó, Z. (1937). *Cifra nyomorúság*. Athenaeum.
- Závada, P. (1991). *Kulákprés*. Szépirodalmi Könyvkiadó